

САНКТ-ПЕТЕРБУРГСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

**МАТЕРИАЛЫ
XXXI
МЕЖВУЗОВСКОЙ
НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКОЙ
КОНФЕРЕНЦИИ
ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ
И АСПИРАНТОВ**

Выпуск 1

СЕКЦИЯ БАЛТИСТИКИ

**ЛЕКСИКОЛОГИЯ
И ЛЕКСИКОГРАФИЯ
БАЛТИЙСКИХ ЯЗЫКОВ**

Тезисы докладов

*4–6 марта 2002 г.
Санкт-Петербург*

Филологический факультет
Санкт-Петербургского государственного университета
2002

Ответственный редактор:

А. В. Андронов

© Филологический факультет
Санкт-Петербургского государственного университета, 2002

МАТЕРИАЛЫ
XXXI Межвузовской научно-методической конференции
преподавателей и аспирантов

Выпуск 1

СЕКЦИЯ БАЛТИСТИКИ

ЛЕКСИКОЛОГИЯ И ЛЕКСИКОГРАФИЯ
БАЛТИЙСКИХ ЯЗЫКОВ

Тезисы докладов

4–6 марта 2002 г.
Санкт-Петербург

Лицензия ЛП № 000156 от 27.04.99

Авт. л. 5,19. Печ. л. 3,75. Тираж 100 экз. Заказ № 449.

Филологический факультет СПбГУ.
199034, С.-Петербург, Университетская наб., 11.

ОНУТ филологического факультета СПбГУ.
199034, С.-Петербург, Университетская наб., 11.

Санкт-Петербургский
государственный университет

4–6 марта 2002 г.

От редактора

Пятая конференция цикла «Балтистика в Петербурге», посвящённая вопросам лексикологии и лексикографии, собрала необычайно большое количество участников — более 50 учёных из России, Украины, Латвии, Литвы, Германии и Финляндии. В предлагаемых докладах представлены самые разнообразные аспекты изучения лексики: как теоретические проблемы лексикологии, так и практические вопросы создания словарей, синхронный и исторический подход к материалу, применение компьютерных технологий в словарном деле, сопоставительные исследования, прикладные проблемы терминоведения и др.

Настоящая конференция проводится филологическим факультетом СПбГУ без финансовой поддержки каких-либо фондов. Тем более ощутимым и заслуживающим глубокой благодарности оказывается содействие консульских учреждений России в Риге, Даугавпилсе, Лиенае, Вильнюсе и Клайпеде, откликнувшихся на нашу просьбу и предоставивших иностранным участникам бесплатные визы.

Обращаясь к хронике возрождения балтийских исследований в Петербурге, хочется отметить активное развитие международных связей. К ранее действовавшим договорам о сотрудничестве с Институтом литовского языка, Вильнюсским и Латвийским университетами, добавились договоры с Филологическим и Куанасским гуманитарным факультетами ВУ, с Шяуляйским и Клайпедским университетами, заключённые также на уровне факультетов, в ближайшее время будет подписан договор с Университетом Витаутас Магнус в Каунасе. Для чтения лекций и научных стажировок в СПбГУ приезжают коллеги из Каунаса, Клайпеды, Шяуляя, а также из Киева, наши преподаватели также посещают с лекциями вузы Литвы. В рамках договоров о сотрудничестве и при участии Дзукийского национального парка летом 2001 года для студентов специализации по балтистике была организована практика в Литве. Важным во всех отношениях начинанием стала международная апрельская студенческая конференция по балтистике в СПбГУ. В декабре наши студенты в свою очередь приняли участие в конференции, организованной студентами Латвийского университета. Студенческие конференции активно развиваются.

Петербургская балтистика представлена теперь также в сети Интернет:

<http://www.genling.nw.ru/baltist/baltist.htm>

Конференции по балтистике в СПбГУ

(время проведения — первая неделя марта)

- 1998 г. Круглый стол «Балтийская филология»
- 1999 г. Фонетика и акцентология
- 2000 г. Морфология и словообразование
- 2001 г. Синтаксис
- 2002 г. *Лексикология и лексикография*
- 2003 г. Этимология и ономастика
- 2004 г. Историческая грамматика, история литературного языка
- 2005 г. Диалектология
- 2006 г. Стилистика и культура речи
- 2007 г. Психолингвистика, социолингвистика, компьютерная лингвистика
- 2008 г. Круглый стол «Балтийская филология»: 10 лет спустя

Секретарь организационного комитета

Алексей Андронов

e-mail: baltistica@ik6795.spb.edu

Санкт-Петербургский государственный университет
Филологический факультет
Кафедра общего языкознания
Университетская наб., 11
199034 Санкт-Петербург, Россия
тел. (7 812) 328 95 10
факс (7 812) 328 97 65

St.Petersburg State University
Philological faculty
Department of General Linguistics
Universitetskaya nab., 11
199034 St.Petersburg, Russia
phone (7 812) 328 95 10
fax (7 812) 328 97 65

<http://www.genling.nw.ru/baltist/baltist.htm>

Опыт создания нового латышско-русского словаря¹

В XX веке было выпущено более десятка латышско-русских словарей различного объёма и ориентации (не считая повторных изданий, а также словарей терминов различных областей знания). Тем не менее, имеющиеся словари не предоставляют читателю всю необходимую информацию о конкретном латышском слове — наиболее часто отсутствуют или недостаточны сведения о произношении и грамматических формах. Для изучающих латышский язык такая ситуация оборачивается необходимостью одновременной работы с несколькими лексикографическими источниками, так как лишь совмещение сведений, представляемых существующими двуязычными словарями, орфоэпическим словарём и толковыми словарями даёт более или менее полное представление о фонетической и грамматической характеристике слова. Неудобство такого положения вещей очевидно². Особенно остро несовершенство латышско-русских словарей ощущается при преподавании латышского языка, а также при филологическом его изучении в вузе. В связи с открытием в СПбГУ специализации по балтистике встал вопрос о необходимости создания нового латышско-русского словаря.

Основным руководством в работе над словарём был учебник двуязычной лексикографии проф. В.П.Беркова [Берков 1996], а главным ориентиром — его Русско-норвежский словарь [РНС]³. На сегодняшний день результаты работы представлены в виде «Материалов для латышско-русского словаря». Являясь как бы моделью будущего большого латышско-русского словаря, «Материалы...» включают основные его компоненты: кроме собственно словника (около 9 500 словарных статей) они содержат различные приложения-списки (сокращений, личных имён, фамилий, географических названий, названий некоторых произведений мировой литературы и искусства), правила практической передачи латышских имён собственных на русский язык, а также краткий грамматический очерк латышского языка, включающий описание фонологической системы, морфонологических чередований и словоизменения; на заднем форзаце помещены карта Латвии и диалектологическая карта латышского языка.

В Словаре используется ряд нетрадиционных для латышской лексикографии приёмов.

Для более компактного представления информации о произношении непосредственно в орфографической записи слов используются дополнительные графемы для обозначения фонем /ō/, /uo/ и /æ/, /ã/ (такой способ известен в практике мировой лексикографии — см. [Берков 1996: 93]), причём меняется и алфавитное расположение слов с дифтонгом *uo*. Также непосредственно в орфографической записи проставляются знаки слоговых акцентов и указывается место ударения на первом слоге⁴.

В качестве основных форм глагола помимо инфинитива приводятся формы 3 лица (а не 1Sg, как в существующих словарях), так как они являются наиболее информативными — см. [Andronovs 1998]. Для указания грамматического рода существительных в случае необходимости приводится форма Dat.Sg. Она же (а не традиционно используемая форма Gen.Sg.) приводится для уточнения парадигмы

¹ Работа над Словарём была поддержана стипендией Латвийского фонда культуры в 2000 году.

² К сожалению, работа по составлению нового латышско-русского или русско-латышского словаря в Латвии, кажется, не ведётся — переиздаются (как правило, без редактирования и изменений!) словари 80-х годов (двухтомный Латышско-русский словарь 1979–81 гг. перепечатан в 1996 г.; Русско-латышский словарь 1988 г. — в 1998 г.; Латышско-русский и русско-латышский словарь А.Плесумы и Е.Славинской (1993 г.) — в 1997 г.; Латышско-русский и русско-латышский словари А.Гутманиса (1974, 1975) — без указания года).

³ Интересную проблему составляет варьирование лексикографических приёмов в зависимости от объёма словаря. Большинство теоретических работ посвящено составлению больших словарей, в то время как теория малых словарей не привлекает достаточного внимания лингвистов, хотя имеет существенные отличия.

⁴ Информация о произношении полностью основывается на [LVPPV]. Известно, что рекомендации LVPPV в отношении слоговых акцентов не являются бесспорными, тем не менее это единственный источник такой информации для современного литературного языка. Хотелось надеяться, что указание в создаваемом латышско-русском словаре нормативных слоговых акцентов при всей своей условности — до появления специальных серьёзных исследований по латышской акцентологии — будет способствовать привлечению внимания исследователей к этому незаслуженно забытому аспекту латышской фонетики и укреплению литературной нормы.

склонения (*zùos|s ~ij; akmèn|s ~im*). Чередование согласных в конце основы специально не отмечается — отмечается (приведением формы Gen.Pl.) лишь его отсутствие в словах, принадлежащих к типу склонения с чередованием (*viēs|is ~u*). Необходимые для построения парадигмы дополнительные формы приводятся в угловых скобках (*bûit ir <æsmu, esi, æsàm, æsat>, bija* быть). Отдельными статьями даются супплетивные формы слов, а также формы, при образовании которых наблюдаются нестандартные чередования в основе (*man(..) <manis, m̀an, etc.>* косв. пад. от *es*) (ср. [Берков 1996: 121]).

Важной составной частью Словаря являются разнообразные приложения-списки. Некоторые из них включены в латышско-русский словарь впервые (личных имён и фамилий, произведений мировой литературы и искусства), их составление было связано с рядом трудностей, многие из которых остаются пока не преодоленными.

Краткий грамматический очерк латышского языка, включающий описание фонологической системы, морфонологических чередований и словоизменения согласован с информацией, представляемой в словарной статье и позволяет построить полную парадигму каждого слова.

Словарь составлялся на материале нескольких источников. Основной корпус слов взят из последнего латышско-русского словаря А.Плесумы и Е.Славинской [Plesuma 1993]. Выяснилось, однако, что его словник существенно устарел, поэтому в процессе работы пришлось несколько обновить его, исключив устаревшую и ставшую неактуальной лексику и добавив новые слова (в частности, были добавлены некоторые слова из [Kuzina 1998]). Работа по обновлению словника, однако, не имела целенаправленного характера, поэтому и в предлагаемом словаре этот аспект является наиболее слабым и в перспективе требует существенной доработки. Аналогичное замечание об отсутствии чётких принципов отбора материала уместно и в отношении некоторых приложений-списков (особенно списка произведений литературы и искусства), вообще требующих ещё существенной доработки.

Поле эквивалентов также было подвергнуто лишь незначительной правке, поэтому остаётся весьма несовершенным (специального внимания не уделялось в частности адекватному отражению категории вида в русских переводах).

«Материалы...» следует рассматривать именно как опыт небольшого латышско-русского словаря, многие недостатки которого будут выявляться и исправляться в процессе использования в преподавании латышского языка на филологическом факультете СПбГУ. Некоторые части словаря в «Материалах...» предстают лишь в самом зачаточном виде — таким образом сформулированы направления дальнейшей работы, в которой могут принять участие и студенты. Данный опыт является первым шагом на пути к большому современному латышско-русскому словарю.

Литература

- Andronovs, 1998 — A.Andronovs. Par vārda gramatisko raksturojumu vārdnīcā. // *Linguistica Lettica*. 2. Rīga. — 141.–152. lpp.
Берков 1996 — В.П.Берков. Двухязычная лексикография. Санкт-Петербург.
Kuzina 1998 — V.Kuzina. 3000 latviešu sarunvalodas biežāk lietotie vārdi ar tulkojumu krievu, vācu un angļu valodā. Rīga.
LVPPV — Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīca. Rīga.
Plēsuma 1993 — Latviešu-krievu vārdnīca. / Sastādījušas A.Plēsuma, J.Slavinska. Rīga.
РНС — В.П.Берков. Русско-норвежский словарь. Осло, 1994 (2-е изд.).

Александр Евгеньевич Аникин (Новосибирск)

О балтийском материале в этимологических словарях славянских языков⁵

Основной недостаток подачи балтийского материала в современной (пра-)славянской этимологической лексикографии, по справедливому указанию В.Н.Топорова, заключается в

⁵ Работа выполнена при финансовой поддержке РГНФ, проект № 02-04-00152а.

недостаточной лингвогеографической дифференцированности балтийского ареала, особенно хорошо заметной на фоне в целом неплохо учитываемой диалектной сложности славянского ареала. Дальше разграничения прусского и латышско-литовского эта дифференциация как правило не идет, но и из неё практически не делается никаких выводов. Недостаточно используется круг источников (LKŽ; словари отдельных диалектов / говоров и др.) и соответствующих научных разработок по балтийским данным. С удивительной последовательностью игнорируются, в частности, труды А.П.Непокупного, содержащие образцовые примеры выявления балто-славянских лексических изоглосс, в том числе связывающих часть балтийского ареала со славянским или его частью.

Существенно расширяя и уточняя базу балто-славянского лексического сравнения на славянском материале, краковский «Słownik prasłowiański» (SP), в целом успешно продолжавший «старую добрую» традицию этимологической лексикографии (Бернекер, Траутман, Фасмер, Френкель, Славский), несколько отстал в отношении балтийского материала. Таким образом, здравый консерватизм SP, проявляющийся и в приверженности к концепции балто-славянского языкового единства, может оборачиваться неудачами именно в отражении балто-славянских лексических связей. Так, праслав. *divъ ‘дикий, первобытный’ справедливо сопоставляется в SP с лтш. *dieva zuosis* ‘дикие гуси’, *dieva zāles* ‘дикорастущие растения’, но при этом *dieva* странным образом отделяется от *dievs* ‘бог’. Выходит, что и лит. *dievo karvytė* ‘божья коровка’ следует отделять от *dievas* ‘бог’ (также ‘идол, истукан’; ср. рус. псков. *dev* ‘фантастическое существо’ < балт. ?). Подобное решение искажает и отношения балтийских данных и их отношение к праслав. *divъ, а также к славянским речениям типа рус. *божья коровка*.

Представленный в ЭССЯ (особенно в первых 13 выпусках) балтийский материал, как уже не раз указывалось, местами обнаруживает заметные лакуны и / или подаётся в слишком лаконичной форме. Подобная его презентация обусловлена осуществляемой в этом словаре ревизией корпуса индоевропейских этимологий славянской лексики, во многом опирающейся на тезис о «постэтногенетичности» балто-славянских связей для «праславянского языкового типа» (О.Н.Трубачев). Вместе с тем, понимание внутренних ресурсов этимологизации как семантических по преимуществу (синкретизм, вариантность, экспрессивность) приводит к проникновению в лексические данные определенного количества неславянских элементов, в том числе балтизмов. Например, польск. *omar* ‘болезнь растений, ржа’, *omor* ‘барбарис’, *omór* ‘болезнь растений от пыльцы барбариса’, также *omary* мн. в тех же значениях — не из праслав. *obmarъ, *obmorъ (ЭССЯ 28, s.vv.), но из балт., ср. лит. *amaras* ‘растительные тли, червецы; медвяная роса; опасный для растений грибок’, *amarai* мн. ‘растительные вши’.

Лучшей трактовке балтизмов в этимологической литературе мог бы способствовать обновлённый «Словарь балтизмов в славянских языках» Ю.А.Лаучюте. Этот ценный труд нуждается в отсеке «псевдобалтизмов» (В.Урбутис) и вместе с тем в дополнениях за счёт подлинных балтизмов. Из их числа можно указать, в частности, польск. (сев.-вост.) *kosa*, рус. (псков., Прибалтика) *kosá*, укр. диал. *kosá*, блр. диал. *kasá* ‘селёзенка животных (особенно свиньи)’ < балт., ср. лит. *kasà* ‘поджелудочная железа’, (зап.-аукшт.; Гервяти) ‘селёзенка животных’ (ср. ЭССЯ 11, s.v. **kosъ(jь)*).

Laimute Balode (Rīga — Helsinki)

ME kā onomastikas avots

Kā zināms, senajās vārdnīcās tika iekļauti kā sugasvārdi, tā arī īpašvārdi. Arī ME (= K.Mūlenbachs. Latviešu valodas vārdnīca, rediģējis, papildinājis un turpinājis J.Endzelīns, Rīga, 1923–1932) 4 sējumos un šīs vārdnīcas 2 papildsējumos (EH = E.Hauzenberga Papildinājumi un labojumi K.Mūlenbacha Latviešu valodas vārdnīcai, Rīga, 1934–1946) kā šķirkļa vārdi atrodami vairāk nekā 150 īpašvārdu. Pārsvarā tie ir latviešu personvārdi (*Ansis* ME I 71, *Brencis* ME I 330, *Jānis* ME II 106, *Jurģis* ME II 120, *Juris* ME II 120, *Kača* ME II 131, *Klāvs* ME II 219, *Labrencis* ME II 396, *Miķelis* ME II 626 etc.), bet ir pieminēti pat tādi

personvārdi kā *Jēzus* ME II 114, *Kristus* ME II 281. Vārdnīcā ievietoti vairāki mitoloģisku būtņu vārdi (*Džēkla* ME I 462, *Kārta* ME II 201, *Nelaima* EH II 14, *Pīkals* ME III 230, *Tikla* ME IV 183, *Ūsenis*, *Ūsinis*, *Ūsiņš* ME IV 409), izceļot šo īpašvārdu cilmi. Ir minēti arī vairāku svētku vārdi: *Bašku diena* ME I 266, *Bārbeles diena* ME I 273, *Jāņi* ME II 106, *Jurģa diena* ME II 120, *Ūsiņdiena* EH II 741.

Interesanti vietvārdu cilmes skaidrojumi (*Cēsis* ME I 378, *Jēlgava* ME II 109, *Rīga* ME III 536), dažviet parādās senās toponīma formas (piemēram, *Kuldīga* — *Guldīga*, *Guldīga* 1413, *Goldingen* 1245, *Koldingen*, *Kuldīga* EH I 670), tomēr lielākoties toponīmi ir pieminēti bez valodnieciska skaidrojuma, sniedzot tikai to vācisko formu (piemēram, *Sluoka* — die Stadt *Frauenburg* in Kurland ME III 944). Kā šķirkļi ir izcelti arī nedaudzu Latvijas hidronīmu vārdi: *Daugava* ME I 444, *Gauja* ME I 611, *Rauna* ME III 487, *Vēnta* ME IV 537. Latvijas vietvārdu šajā vārdnīcā ir diezgan maz, īsti nav skaidrs arī to atlases princips. Šķiet, ka J.Endzelīns ir izvēlējis tādus īpašvārdus, kas pieminēti latviešu tautasdziesmās vai arī tādus, par kuriem ir bijusi īpaša interese un par kuriem viņš pats ir rakstījis plašākos apcerējumus.

Bez Latvijas vietvārdiem ir analizēti daži kaimiņzemju nosaukumi, galvenokārt eksonīmi resp. no oriģinālvalodas stipri atšķirīgie vārdi: *Igaunija* ME I 702, *Karaļauči* ME II 160, *Krievija* ME II 284, *Lielkrievija* ME II 499, *Mazkrievija* ME II 573, *Vāciene*, *Vāczeme* ME IV 492, *Zviedrija* ME IV 782, pāris vietvārdu no Lietuvas: *Klaipēda* ME II 209, *Ņemuns* ME II 724, pāris no Igaunijas: *Sāmsala* ME III 803, *Tērbata* ME IV 172.

Interesanti, ka kā atsevišķi šķirkļi iekļauti arī šādi mazizplatīti īpašvārdi, kam ir savdabīga forma latviešu valodā: *Bērtiņš* EH I 188, *Laimutiņa* ME II 409, *Mikaža* ME II 625, *Pičuks* ME III 212, *Šķērsts* ME IV 37, *Uoča* ME IV 412.

Vairāki vārdnīcas šķirkļi ir jaukti resp. tajos iekļauti onīmi un no tiem darināti apelatīvi, piemēram: šķirkļis *Juris* = *Jurģis*; *Jura diena*; *jurītis* 1) ‘ein schwächerer, ein fältiger Mensch’; 2) ‘schlechter Tabak’; 3) ‘der Schnaps’; 4) ‘der Kaulbarsch’; 5) ‘der Wolf’ ME II 120.

Bet vārdnīcā ir arī pretēji gadījumi, kad apelatīvu šķirkļi ilustrācijai tiek izmantoti īpašvārdi, piemēram, šķirkļa *urga* beigās tiek minēti mājvārdi *Urga*, *Urgas*, *Urdziņi*, *Pur[v]urga*, *Mēllurga*, *Ežurgas*, *Urg(a)skalns*, *Urgaskruogs*, pļavas nosaukums *Lapurga* ME IV 304.

ME un EH iekļautie īpašvārdi un to cilmes skaidrojumi dažkārt ir palikuši nepamanīti un neiekļauti baltu onomastikas aprītē.

Andrejs Bankavs (Rīga)

Latvian Romance Linguists' Contribution To Latvian Lexicography

Romance linguistics started to develop in Latvia since the foundation of the University of Latvia when in 1922 the Romance philology department was established. Then the first and foremost task for Romance linguists in Latvia was to prepare course books for students. The preparation and compilation of course books was assisted and performed successfully by Prof. A.Spekke from Moscow university and E.Blese from St.Petersburg university, as well as by the teachers of French in Latvia.

The task was timeconsuming thus the first French-Latvian dictionary was published only in 1931. Later on preparation work was commenced to compile the first Latvian-French dictionary. The draft of the dictionary was completed in 1937. The editing of the manuscript was entrusted to Prof. E.Blese. He had not finished the editing yet till 1940 when the political situation was radically changed in Latvia. The new circumstances greatly influenced the content of the forthcoming dictionary. New entries, Soviet cultural words, found their place in it. It was the time when the comprehensive Russian-French dictionary, compiled by L.Ščerba, was published in 1939, but a few years later a revised Latvian-French dictionary containing approximately 26 000 entries, was published in the summer of 1941.

The postwar period was like a “dead-spot” in compilation of French dictionaries. Over the Soviet time the lexicographers’ work was twofold: in Latvia and abroad. A great number of Latvian intellectuals emigrated to the West and worked there, among them were Romance linguists as well, for instance, Prof. E. Blese published in Germany the first illustrated Latvian-French-Spanish dictionary in 1948 (1975²). Despite the unfavorable conditions impeding French language in Latvia in the late 1950-ies another French-Latvian dictionary was published. Even now it is the most comprehensive of the French-Latvian dictionaries in current use. Later on it was followed by Latvian-French dictionary published in 1970, compiled by I. Zandreitere, a researcher of the former Leningrad Pedagogical Institute (Ms. Zandreitere defended her dissertation for Candidate of Science in Leningrad in 1956. Her scientific adviser was professor E. A. Referovskaya). Ms. Zandreitere was the first professional Romance linguist in the postwar Latvia.

Alongside of the changes in political life, the 1990-ies brought in significant innovations in Romance lexicography. During the second half of the 1990-ies three bilingual phrase-books which differed in their volume were published accordingly in 1995, 1997, 1998. In 1998 and 2000 three special dictionaries were published on economics and forestry. In 1998 was issued an original French-Latvian dictionary compiled by J. M. Šulcs from Lyon (France). At the same time the abridged versions of the previously issued bilingual dictionaries of the 1970-ies were compiled by L. Šternberga and issued as Latvian-French (1998) and French-Latvian (2000) dictionaries.

The new millenium has brought in a few new projects. A new comprehensive French-Latvian dictionary has been compiled. It is based on the electronic version of the French-English HACHETTE-OXFORD dictionary (1994). A new three language French-Latvian-English dictionary of lexicographical terms is going to be published at the end of 2001. Another French-Latvian toponym and topoethnonym dictionary is forthcoming. A noun-gender dictionary and a Latvian-French dictionary of anthroponyms is being compiled.

In other Romance languages the activity of the Latvian linguists is less fruitful, though assoc. professor M. Rozenberga, a former researcher of St. Petersburg University, has recently published a course book and a Spanish-Latvian dictionary. In 1999 and 2001 two Italian-Latvian phrase-books have been issued.

To sum up, it’s worth pointing out that the contribution of the Latvian Romanists has become more versatile and significant. Alongside of the traditional bilingual dictionaries and phrase-books, a demand for special dictionaries and terminology dictionaries is growing in Latvia.

Dalia Bataitytė (Vilnius)

Lietuvių kalbos matmeninis būdvardis *aukštas* ir jo atitikmenys latvių, nyderlandų ir anglų kalbose (resp. *augsts*, *hoog*, *high*) — keli semantinės lyginamosios analizės aspektai

Baltų kalbų matmeniniai būdvardžiai yra praktiškai netyrinėti, juolab nėra darbų, įtraukiančių greta baltų ir kitų kalbų grupių duomenis. Šiuo pranešimu siekiama parodyti, kaip gali būti įgyvendinamas toks bandymas išeiti už baltistikos ribų. Bandymo esmę sudaro kai kurių (čia — tik konkrečių) lie. *aukštas*, la. *augsts*, ny. *hoog* ir an. *high* reikšmių palyginimas. Tam, kad lyginamoji (gretinamoji) analizė būtų korektiška, reikalinga speciali procedūra, nes kuo tolimesni kalbų giminystės ryšiai, tuo daugiau iškyla aptartinių aspektų (artėjama prie ribos, už kurios prasideda kalbų tipologijos sfera). Pranešimo tikslas tad yra paminėti keletą iš šių aspektų, įvardijant su jais susijusius sunkumus ir galimus pastarųjų sprendimo būdus.

Visų pirma, tyrimo metu paaiškėjo, kad leksinė semantika kartais pasirodo nepakankama pati sau. Čia turimi galvoje atvejai, kurie, pranešimo autorės nuomone, priklauso ne grynai gramatinei semantikai, o leksinės ir gramatinės semantikos poribiui. Pvz., konstrukcija la. *metru augsts galds* į lietuvių kalbą būtų verčiama kaip *metro aukščio stalas*. Taigi la. *augsts* funkcionuoja kaip neutralios vertės būdvardis, o lie. *aukštas* — ne; lietuvių kalboje matmens frazėse pasirodo daiktavardinis vedinys *aukštis*. Ryškesnis pavyzdys, kai nagrinėjant

būdvardžių semantiką neišsiverčiama nepalietus kitų kalbos dalių: lietuvių ir latvių kalbose didžiąją daugumą atributinių junginių su analizuojamais būdvardžiais galima transformuoti į subjektinius, ir semantinė būdvardžių interpretacija liks ta pati. Anglų ir nyderlandų kalbose, kur būdvardžių irrieveiksmių klasės nėra griežtai atribotos, neabejotinai būdvardžių reikšmių lyginamajam tyrimui tinka tik atributiniai junginiai. Predikatyvo pozicijoje leksema laikytina arba būdvardžiu, arbarieveiksmiu; pirmuoju atveju reikia pasirinkti vieną iš dviejų interpretacijų (distancinę arba dimensinę).

Klasifikuojant medžiagą tyrimui išryškėjo konteksto svarba. Įprastinis būdvardžio minimalusis kontekstas yra jo pažymimasis žodis, daiktavardis. Semantinei analizei dažnai vien jo neužtenka. Platesnis kontekstas leidžia išsiaiškinti kai kuriuos svarbius faktus. Pvz., iš konteksto nustačius, kad būdvardžio *aukštas* reikšmė junginyje *aukšta jūra* yra pabrėžiamoji, o ne pažymimoji, galima pakoreguoti teorinėje literatūroje aptinkamą klasikinį teiginį, kad būdvardžio *aukštas* reikšmė *X yra aukštas* ar *aukštas X* tipo konstrukcijose niekad nebus ‘turintis aukštį’, o tik ‘turintis aukštį, didesnę negu tam tikra kontekstualiai nustatyta norma’ (tai aiškinama tuo, kad būtų beprasmiška sakyti apie fizinį objektą *X yra aukštas* perteikti informacijai *X turi aukštį / ūgį*, nes visi atitinkamos aibės objektai jį turi). Esant reikalui kontekstas išsprendžia keliareikšmiškumo problemą (pvz., an. *high sea* gali reikšti ‘atvira jūra’ arba ‘audringa jūra’, ny. *hoge zee* — ‘jūra, pašiaušta vėjo’ arba ‘aukšta banga’; plg. su junginiu la. *augsta jūra*, turinčiu vieną reikšmę ‘banguota jūra’). Žiūrint formaliai kelių vieno junginio reikšmių buvimą įgalina skirtingų daiktavardžio ir būdvardžio semantinių komponentų dermė. Tas faktas, kad atitinkamų junginių su antonimu lie. *žemas* (resp. la. *zems*, ny. *laag*, an. *low*) nėra užfiksuota, aiškinamas pragmatinių dėsnių veikimu; tačiau drauge tie patys dėsniai neleidžia atmesti jų sukūrimo ir interpretavimo galimybes.

Ypač įdomūs yra metoniminio perkėlimo atvejai, taip pat tie, kai galima dvejopa interpretacija — tam tikra reikšmė gali būti laikoma tiek tiesioginės reikšmės atmaina, tiek perkeltine reikšme. Atlikus analizę prieita prie išvados, kad minėto perkėlimo principai visose tiriamose kalbose yra tie patys (pvz., pasakoma objekto ypatybė vietoj jo buvimo vietos ypatybės; objekto ypatybė vietoj jo dalies ypatybės). Tai leidžia daryti prielaidą, kad esama savotiškų universalijų šiuose žmogaus veiklos lygmenyse: fiziniame (^a)perceptualizacija ir psichiniame (^b)konceptualizacija bei šių netiesiogiai atspindinti ^ckalbinė veikla).

Čia paminėta tik maža dalis reiškinių, atsiskleidžiančių tokio pobūdžio analizėje. Pabaigai reikėtų pridurti, kad tyrime sąmoningai apsiribota palyginti negausia medžiaga (imta tik iš žodynų). Į ją žiūrėta kaip į pradinę duomenų bazę, pakankamą suformuluoti tarplingvistinio tyrimo metodologijos pamatui. Be to, analizės išvados yra gera teorinė atrama planuojamiems psichologiniams eksperimentams.

Оярс Бушс (Рига)

«Словарь топонимов Латвии»: наследие и современные проблемы

В истории создания Словаря топонимов Латвии (СТЛ) важнейшим промежуточным этапом между первичным сбором топонимов в конце XIX — начале XX в. и собственно словарём являются 4 тома, опубликованные в 20 и 30 годы XX в. [Endzelīns 1922; Endzelīns 1925; Plāķis 1936; Plāķis 1939]; эти издания можно было бы объединить под одним условным названием «Материалы для СТЛ». Собственно словарь Янис Эндзелин (1873–1961) начал составлять после Второй мировой войны, и эта работа оказалась его лебединой песней, последним языковедческим трудом. Было издано два первых тома словаря «Latvijas PSR vietvārdi» [Endzelīns 1956; 1961]. Автор сам последнюю собственноручную запись в рукопись произвёл в 1956 г., доведя эту рукопись до словарной статьи *spēks*. После этого та часть рукописи, которая вошла в Endzelīns 1961 (*kabaka-* — *ōzers*), перед выходом в свет была дополнена 7 авторскими листами, написанными Валлией Дамбе. Оставшаяся неопубликованной часть рукописи Я.Эндзелина (*raaugļi* — *spēks*), переписанная от руки Мирдзой Бренце, хранится в Институте латышского языка Латвийского университета.

После смерти Я.Эндзелина работу над СТЛ продолжила В.Дамбе (1912–1995), в 70–80 гг. в авторскую работу один за другим включились также Дзинтра Хирша, Лаймуте Балоде, Оярс Бушс. Однако тот же самый коллектив языковедов готовил к печати шеститомник избранных трудов Я.Эндзелина, поэтому лишь после выхода в свет последнего тома упомянутого издания в 1982 г. появилась возможность вновь серьёзно обратиться к подготовке СТЛ. В 1985 г. был сдан в издательство третий, в 1987 г. — четвёртый том словаря «Latvijas PSR vietvārdi» (за несколько десятилетий объём собранного топонимического материала увеличился в 5–6 раз, поэтому 2 тома смогли вместить только топонимы на Р-). Однако эти тома — в силу полиграфических, экономических и других причин — так и не увидели свет. В результате к середине 90 годов рукопись успела морально устареть, стало ясно, что её следует как исправить (особенно этимологические комментарии), так и значительно дополнить за счёт нового материала.

К настоящему времени завершена повторная редакторская работа над томом *Paaglis — Piķu*. Предполагается, что этот том будет рассматриваться уже не как продолжение словаря Я.Эндзелина (учитывая как отличия в содержании, так и временной разрыв), а как начало нового СТЛ (отчасти использующего предложенную Эндзелином структуру словаря, словарной статьи и подстатьи). Основное различие состоит в том, что новый СТЛ мыслится как тезаурус (одновременно, конечно, учитывая принципиальную невозможность создания реального тезауруса), в то время как Я.Эндзелина фактически интересовал лишь материал, представляющий ценность для диахронического языкознания; из-за этого за пределами словаря сознательно оставлялись относительно новые названия и не давался полный перечень высокочастотных названий. В новом словаре значительно больше современного топонимического материала, а также так называемой дополнительной информации — как о топониме, так и о соответствующем географическом объекте.

Из ряда частных проблем (многие из которых предстоит решить и авторам Словаря топонимов Литвы, см. Maciejauskienė 2001, Bilkis 2001) следует особо выделить две — установления аутентичности формы топонима и точной локализации топонима. Для составления словаря используется материал очень разной степени надёжности; авторы вслед за Я.Эндзелином стараются отразить бóльшую или меньшую степень достоверности формы или звука при помощи различий в шрифте, однако вариаций степени надёжности больше, чем вариаций шрифта (в частности, не очень хорошо, что одинаковым шрифтом обозначается диалектное произношение и вариант сомнительной достоверности). Что же касается локализации топонима и обозначаемого им географического объекта, то основным ориентиром является волость (в соответствии с административным делением 20–30 гг.). Однако за последние 60 лет единицы административного деления и их границы многократно менялись. Полностью проследить за всеми этими изменениями не представляется возможным, поэтому в тексте словаря нередко указывается также административная принадлежность географического объекта на момент полевой записи топонимического материала (при этом в тексте указан год записи). Приходится, однако, мириться с тем, что один и тот же самый объект может появиться в словаре повторно, с мнимой разной локализацией.

СТЛ является, конечно, далеко не первым словарем топонимов в мировой лингвистической литературе, однако накопленный опыт всё же не дает готового ответа на ряд специфических вопросов, которые возникают перед авторами именно этого словаря.

Литература

- Bilkis 2001 — Bilkis L. Dēl vietovardžiu kilmės aiškinimo „Lietuvos vietovardžių žodyne“. // Tarptautinė Kazimiero Būgos konferencija: etimologija ir onomastika. Vilnius, 2001 m. lapkričio 9 d. [Programa ir tezės] Vilnius. — pp. 12–14.
- Endzelīns 1922, 1925 — Endzelīns J. Latvijas vietu vārdi. I daļa. Vidzemes vārdi. II daļa. Kurzemes un Latgales vārdi. Rīga.
- Endzelīns 1956, 1961 — Endzelīns J. Latvijas PSR vietvārdi. 1.sēj. 1.–2. daļa. Rīga.
- Maciejauskienė 2001 — Maciejauskienė V. „Lietuvos vietovardžių žodynas“: pobūdis, sandara ir rengimo sunkumai. // Tarptautinė Kazimiero Būgos konferencija: etimologija ir onomastika. Vilnius, 2001 m. lapkričio 9 d. [Programa ir tezės] Vilnius. — pp. 29–31.
- Plāķis 1936, 1939 — Plāķis J. Latvijas vietu vārdi un latviešu pavārdi. I. Kurzemes vārdi. II. Zemgales vārdi. Rīga.

Gramatiskā informācija vārdnīcās

1.0. Tradicionāli skaidrojošajās (vienvalodas) un tulkojošajās (divvalodu) vārdnīcās uzmanības centrā ir vārdu un vārdu savienojumu nozīmes resp. leksiskā semantika. Tas loģiski izriet no tradicionālā uzskata par valodas struktūru ar samērā stingri nošķirtām leksiskām un gramatiskām parādībām.

1.1. Gramatiskais raksturojums skaidrojošajās vārdnīcās parasti satur norādi uz vārdšķiru, deklināciju resp. konjugāciju, skaitli, dzimti, refleksivitāti, transivitāti / intransivitāti, kā arī norādījumus uz ierobežojumiem gramatisko formu lietošanā (skat., piemēram, Latviešu literārās valodas vārdnīca 8 sējumos. Rīga: Zinātne, 1972.–1996.; Latviešu valodas vārdnīca. Rīga: Avots, 1987.).

Tāpat gandrīz visa šajās vārdnīcās iekļautā gramatiskā informācija attiecas uz vārda morfoloģiju. Informācija, kas ir saistīta ar vārda sintaktiskajām īpašībām, ir minimāla pat vispilnīgākajā latviešu valodas vārdnīcā — Latviešu literārās valodas vārdnīcā. Vārda sintaktiskās kvalitātes neiekļaušanai skaidrojošajā vārdnīcā (vismaz akadēmiskā tipa vārdnīcā), protams, ir pamatojums, kas meklējams tradicionālajā akcentā uz gramatiku kā vārda morfoloģiju, kā arī orientācijā uz lasītāju, kam vārdnīcas valoda ir dzimtā.

1.2. Plašāku un detalizētāku vārda sintaktiskās kvalitātes raksturojumu varētu gaidīt tulkojošajās vārdnīcās. Taču pat mūsdienu izdevumi (skat., piem., Angļu-latviešu vārdnīca. Rīga: SIA apgāds Livonija-5, 1993.; Angļu-latviešu vārdnīca. Rīga: Jāņa sēta, 1996) sniedz niecīgu sintaktisko informāciju.

Teikuma semantiski un gramatiski organizējošā centra „satelītvārdi” tiek fiksēti reti un nekonsekventi, tikai reizēm verba „prasības” pēc savas nozīmes atklājējiem vārdiem tiek atspoguļotas tulkojošajās vārdnīcās.

Taču īpaši tulkojošajās vārdnīcās vārda sintaktisko īpašību ignorēšana ir vārda lietojuma nepilnīga atklāšana, kas ir būtisks trūkums, jo tieši uz šīm īpašībām pamatojas sazināšanās vienību izveide. Tā kā tulkojošā vārdnīca ir domāta ne tikai teksta dekodēšanai, bet, kā zināms, ir paredzēta arī kā instruments teksta veidošanai „labās puses” valodā, tad tulkojošā vārdnīca ar ļoti nepilnīgu vārda sintaktiskās kvalitātes raksturojumu nespēj pilnībā veikt vienu no savām divām funkcijām, īpaši, ja latviešu valoda (kā fleksīvā valoda ar ļoti bagātu formu sistēmu) ir vārdnīcas labajā pusē.

2. Mūsdienīgai vārdnīcai vajadzētu būt vairāk gramatiski orientētai, neaprobežojoties ar vārda morfoloģisko raksturojumu, bet atspoguļojot plašāk un detalizētāk vārda lietojumu ar vārda sintaktisko īpašību fiksējuma palīdzību.

Tulkojošās vārdnīcas veidojot, pamatā vajadzētu būt „kreisās puses” un „labās puses” valodas aprakstam.

Лина Брониславовна Воробьева (Псков)

Лексика сферы ‘растительный мир’ в русских и литовских устойчивых сравнениях

Отличительной особенностью древнего народного мирозерцания является олицетворение и обоготворение сил и явлений окружающей природы, в том числе растений, с перенесением на них свойств и особенностей нравственной природы человека, его характера, семейного уклада и домашнего быта. С другой стороны, переосмысляя признаки, качества, присущие тем или иным растениям, человек соизмеряет и сравнивает с ними свои свойства, при этом характеристики растений воспринимаются как эталоны свойств, качеств. Такие сравнения, воспроизводимые из поколения в поколение, становятся традиционными и семантически мотивированными.

Рассмотрим, как участвуют в создании русских и литовских устойчивых сравнений (УС) образные стержни, представленные наименованиями деревьев.

В основе многих поверий и обрядов лежат представления о тесной связи между человеком и деревом, о соотнесенности их судеб и жизненных этапов. Поэтому аналогии человека и дерева, являющиеся основой для образования устойчивых сравнений, вполне объяснимы.

Наиболее значительным и почитаемым деревом у русских и литовцев является дуб. Издавна считалось, что это царь растительного мира, символ жизненной силы и твердости. Эти же качества дуба в сознании носителей языка связывались с сильным, здоровым, рослым человеком, что отразилось в устойчивых сравнениях. В относительно небольшом числе единиц с компонентом *дуб* (рус. 4 УС, лит. 6 УС) встречаются 3 русско-литовские эквивалента: *здоров (здоровый) как дуб — stiprus kaip ažuolas*, *рослый как дуб — įaugęs kaip ažuolas*, *крепок (крепкий) как дуб — tvirtas kaip ažuolas*. Последнее сравнение может характеризовать здорового, физически сильного мужчину, а также прочный предмет (древесина дуба была основным строительным материалом, из которого люди возводили теплые и прочные жилища). Внешнее сходство дуба и упитанного мужчины способствовало возникновению литовского УС *drūtas kaip ažuolas* (толстый как дуб). В русском языке внешняя аналогия порождает сравнение, характеризующее твердо, уверенно стоящего на ногах сильного человека: *стоять где как дуб*.

У литовцев традиционное сопряжение образов юноши и дуба берет начало в народных песнях. Мотив дубовой рощи находим в УС *gražūs kaip girioj ažuolai* (красивые как дубы в роще), что еще раз подтверждает отражение во фразеологии мифологических представлений, древних культов, верований и обрядов того или иного народа. У балтов священные дубовые рощи считались местом пребывания божества. В них ставили статуи богов, служили молебны, жгли священный огонь, совершали жертвоприношения. В первую очередь все обряды совершались в честь громовержца Пяркунаса (Перуна), поскольку считалось, что он живет в дубах (богиня Лайма, например, живет в липах).

Национальную литовскую специфику отражает сравнение *bagotas kaip ažuolas skarotas* (богатый как дуб ветвистый). Оборот отличается четкой ритмической организацией, рифмой. Его мотивировка раскрывается в контексте, зафиксированном в словаре сравнений К.Восилите (К. Vosyltė. Lietuvių kalbos palyginimų žodynas. Vilnius, 1985): *bagotas kaip ažuolas skarotas: kiek ažuolui lapelių, tiek tamstai šimtelių* (богатый как дуб ветвистый: сколько на дубе листочков, столько у Вас соенок).

Небезынтересно отметить, что в русской речи высокой употребительностью обладают оценочные существительные, передающие негативную характеристику умственных способностей человека, возникшие в результате метафоризации обозначений пород деревьев, названий их частей, предметов и заготовок из древесины (*дуб, дубина, пень, болван*). В УС с подобной семантикой непосредственно наименования деревьев не обнаружены ни в русском, ни в литовском языках.

Устойчивые сравнения с образным компонентом — наименованием дерева обнаруживают национально-специфические особенности образных ассоциаций, когда каждый из народов определенной символикой наделяет разные деревья. Так, если в русском языке *сосна, береза, тополь* и *кипарис* являются символами стройности и обозначают стройного человека, то в литовском подобная семантика характерна для УС с наименованиями *ели* и *ивы*: *tiesi kaip eglė (girioje)* (стройная как ель (в роще)), *lankstus kaip karklas* (гибкий как ива).

Таким образом, анализ материала показал, что мотивированность выбора образов сравнений определена как эмпирическим восприятием растений, так и магическими и апотропеическими функциями, которыми они наделяются. Именно это, на наш взгляд, определило такую специфическую особенность, как преобладание оценочности, присущей сравнениям данной группы.

Anna Vulāne (Rīga)

Deminutīvu konotācija latviešu tautasdziesmās

Raksturīga latviešu tautasdziesmu leksikas iezīme ir liels deminutīvu īpatsvars. Deminutīvs acīmredzot pieder leksikas slānim, kas ietver kultūrspecifisku informāciju, atspoguļo latviskā pasaules skatījuma savdabību, kas izpaužas kā pozitīvas emocionāli vērtējošas konotācijas dominante.

Pamatā izmantoti divi (no dažiem desmitiem) derivātu tipi — atvasinājumi ar piedēkli *-iņ-* un *-īt-*, tikai retumis sastopami atvasinājumi ar *-el-*, *-ēn-*, *-uk-*, *-až-*, *-už-*.

Piedēkļu *-iņ-* un *-īt-* kvantitatīvais pārsvars izskaidrojams ar to plašo semantisko amplitūdu: atšķirībā no citiem deminutīvpiedēkļiem, kuru nozīmē samērā skaidri jaušama vai nu tiešā pamazinājuma un mīlinājuma vai arī pejoratīva nokrāsa, kas dažkārt robežojas ar sarunvalodas stila konotāciju, minētās divas morfēmas var piešķirt vārdam gan pamazinājuma, mīlinājuma, gan cildinājuma, augstākā novērtējuma, īpašas labvēlības, gan arī noniecinājuma nozīmes papildkomponentu.

Pamazināmās formas piezemē valodu, padarot to pieticīgāku, un vienlaikus mīkstina to, padarot maigāku. Ja cilvēks pasauli uztver lietišķi, atsvešināti, kā arī runājot par dievību hierarhiju, kosmosu, dabu vispār, parasti izmanto pamatvārdu, savukārt iesaisti cilvēka dzīvē, samērošanu ar to, sasaistot svešo ar savu pasauli, uzrunājot un bieži vien arī personificējot to, norāda ar deminutīvu, piem., *Mīlā Māra govis skaita, / Vītola sēdēdama. / Dod, Māriņa, man to govi, / Kas no skaita atlikusi. // Lūdzu Dievu, lūdzu Laimu, / Abus divus mīļi lūdzu: / No Dieviņa veselību, / No Laimiņas labu mūžu. // Aizveras zemes vārti, / Aizkrīt zemes atslēdziņa; / Gulēt man zem zemītes, / Kamēr saule debesīs.*

Tautasdziesmās rodamais senā cilvēka ētikas kodekss — dzīvot saskaņā ar sevi un pasauli, ar bijību, mīlestību, cieņu izturoties gan pret sīko, gan lielo — guvis atspoguļojumu arī leksēmu derivatīvajā struktūrā. Arī tas, kas objektīvi ir pārāks par cilvēku, nominēts ar deminutīvu, iegūst zināmu izlīdzinājumu. Savukārt ļaunais, tai skaitā arī paša negatīvā attieksme pret nepieņemamo, tiek vājināts, ja to nosauc ar deminutīvu. Tas palīdz līdzsvarot pasauli, tālo, vareno, dažkārt arī draudošo, bīstamo padarot tuvāku, reizēm arī pielabinot, jo deminutīvs intimizē diskursu. Vienlaicīgi tas ir līdzeklis apjaustā ļaunuma, kas nosaukts vārdā vai izsmiets, pieklusināšanai, negatīvā mazināšanai vai pat atcelšanai, nodarīto sāpju izlīdzināšanai. Piem., *Pērkonīti, pērkonīti, / Ej garām šai vietai, / Nedar' skādes mājiņai, / Ne manai druviņai. // Saproties, neprāšiņa, / Ka es tevis negribēju. // Sasakūru kaula guni / Liela ceļa maliņā; / Kur tie mani pēlājiņi, / Lai nāk visi sildīties! // Balta ķēve, slinka sieva, / Tā ir vīra nelaimīte: // Sīvumiņis, dzedrumiņis / Lai palika brālīšos. // Kaunam laista šī zemīte, / Vārdam tēvs, māmuliņe; / Bij kauniņa kaunēties, / Bij vārdiņa bijāties. // Izpucēju (=izpēru) balodīti, / Kam celiņa nerādīja. // Velc, vilciņi, raudādams, / Kam apēdi kumeliņu.*

Deminutīvs izsaka arī:

- maigumu, mīļumu, piem., *Dēli, meitas, jaunuvītes, / Klausait tēvu, māmuliņi. // Koš, bērīti, koš, raudīti, / Abi labi kumeliņi;*
- sirsnīgumu, prieku par pasauli, piem., *Koši zied atmatiņa / sīkajās puķītēs; / Tā ziedēja tā sētiņa, / Kur aug jaunas malējiņas. // No tālienes es pazinu / Nākam savu arājiņu: / Ziedotām kājiņām, / Zeltītām rociņām;*
- mīlamā/nemīlamā pretstatījumu, piem., *Bērzonē bērzi auga, / Ļaudonā ozoliņi. / Man tie bērzi tā nemīl / Kā Ļaudonas ozoliņi* (precību dziesma);
- žēlumu, līdzjūtību, piem., *Pried' ar egli lielījās / Abas kāpt kalniņā; / Paeglīti, nabadziņu, / To nogrūda lejiņā // Atraiņīte nostājās / Pie arklīša raudādama: / Ir arklītis, ir zirdziņis, / Arājiņa vien nebij;*
- reālu pamazinājumu, gan nosaucot bērnus, mazuļus, piem., *puisēns, meitēns, zosulēns, zoslēns*, gan arī dažādus objektus, piem., *Es nosviestu tavu kapu / Pa vienai smiltiņai;*
- reizēm — humoristisku attieksmi, piem., *Kur nu būs jēru zagļi, / Aitu bērnu rājējiņi?*;
- ārkārtīgi reti — noniecinājumu, piem., *zierģelis, vācietēļi*. Reizēm nicinājuma vājināšanai izmantots vēl otrs deminutīvpiedēklis, kam nav tik izteiktas negatīvās konotācijas, piem., *Kurš puisītis, jauns būdams, / Daudz turēja draugaliņu, / Mūžam labi nedzīvoja / Ar laulātu līgaviņu.*

Varam secināt, ka tautasdziesmās tas, kas bijis emocionālas attieksmes vērts, bieži vien tiek pausts ar tāda deminutīva starpniecību, kam piemīt pozitīva emotīvā un vērtējuma konotācija, kuras dažkārt pārklājas.

Vincentas Drotvinas (Vilnius)

Dėl Pil. Ruigio „Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon“ santykio su E.Weismanno „Lexicon bipartitum, Latino-Germanicum et Germanico-Latinum“

Pil. Ruigio (=R) ir E.Weismanno (=W) žodynų santykį siekiama panagrinėti dviem aspektais: 1) W kaip R registro papildymų šaltinis ir 2) W kaip R leksikografinio metodo pavyzdys.

Pirmuoju aspektu skiriami: a) žodžiai, randami tik R, b) R ir W registrų sutampantys žodžiai ir c) žodžiai, nepaimti iš W.

Antruoju aspektu skiriami nevienodi žodžių pateikimo būdai:

- R žodžiai pateikiami dviem būdais: antraštiniai žodžiai ir lizdiniai žodžiai;
- W — trim būdais: antraštiniai žodžiai, lizdiniai žodžiai ir iliustracijos (žymimos specialiu ženklu §).

Ryškesni šie R ir W leksikografinių bendrumų ir skirtumų atvejai:

- 1) W antraštinis žodis eina R antraštiniu žodžiu,
- 2) W lizdinis žodis iškeliamas R antraštiniu žodžiu,
- 3) W iliustracija pateikiama kaip R lizdinis žodis.

Išvados:

- 1) Weismanno žodyno naudojimas leido Ruigiui praplėsti savo žodyno religinį ir šnekamosios leksikos inventorių ir jį papildyti pasaulietinio (europinio) pobūdžio leksika bei vardynu, taip pat žodžių junginiais.
- 2) Ruigys nesitenkino tradicine dvikalbių abėcėlinių žodynų registrų sudarymo praktika, bet, perėmęs XVIII a. europinės leksikografijos techniką, pritaikė ją vokiečių-lietuvių kalbų žodynui ir adekvačiau atspindėjo žodžių vartoseną bei semantiką.

Jolanta Zabarskaitė (Vilnius)

Ekspresyvosios lietuvių kalbos leksikos (ištiktukų) fonosemantika

Fonosemantikos požiūriu analizuojamos žodžių, kurie išreiškia (ne pavadina) garso, vaizdo, pojūčio ar potyrio sukeltą išpūdį, reikšmės.

Fonosemantikos tyrinėjimai — kompleksiniai, ar, kaip dabar mėgstama sakyti, integruojantys fonetikos, fonologijos, leksikologijos sritis.

Garsų semantika traktuojama kaip psichologinio reiškinio sinestezijos — dviejų ar daugiau pojūčių atsiradimo, dirginant tik vieno iš jų jutimo organą — atvejais.

Garso įtaka ekspresyvaus žodžio turiniui — fonosemantikos objektas — priklauso nuo kalbėjimo akto. Fonosemantika atsiskleidžia pasirinkimo dimensijoje. Kitaip tariant, kalbančiajam valia pasirinkti [*kaukšt*] ar [*taukšt*], [*trinkt*] ar [*trynkt*] jis vartos, norėdamas geriau, tiksliau apibūdinti veiksmą, išpūdį, pojūtį, potyrį. Garso, turinčio fonosemantinį krūvį, funkcija vadinama konotatyvine, reikšmė — konotacine.

Fonosemantikoje svarbu susitarti dėl ištiktukų definicijų, nes jų kilmės ir semantikos skirtumai yra šiai sričiai lemiami. Skiriamos onomatopėjos, imitatyvai ir mimemos.

Onomatopėja fonosemantikoje nėra ištiktuko, kaip kartais pasitaiko literatūroje, sinonimas, tai motyvuoto garsažodžio terminas.

Imitatyvas — ekspresyvus žodis, išreiškiantis (imituojantis) negarsinį denotatą. Šis terminas, mūsų supratimu, geriau nei kiti variantai (impresionistinis žodis, garsų gestas) atspindi turinį.

Mimema vadinami negausūs ištiktukai, kurių artikuliacija imituoja žmogaus mimikos ypatybę arba fiziologinį potyrį.

Ištiktukuose veikia fonosemantinio kirčio dėsnis, darantis įtaką jų semantikos motyvuotei. Yra pabrėžiama kuri nors ištiktuko fonetinės struktūros dalis (implozinė, eksplozinė, centras), turint tikslą atskleisti

imituojamo veiksmo, pojūčio ar garso semantinę ašį. Ištiktukus galima palyginti su sakiniu, kur žodžių funkciją atlieka garsai, o fonosemantinį kirtį su loginiu sakinio kirčiu, pavyzdžiui ištiktuko *blumt* fonosemantinė analizė leidžia jį transformuoti į „leksikografinį tekstą“: „įkrito minkštas sunkus į tamsią gelmę (vandenį)“. Kuris ideofonas akcentuojamas — pasakyti sunku, tam reikia bent jau semantinės aplinkos analizės. Dažniausiai akcentuojamas:

a) pirmasis junginio priebalsis,

b) antrasis junginio priebalsis,

c) junginio balsis:

Paprastai fonosemantinį kirtį turi ištiktuko eksplozija arba centras.

Мария Вячеславовна Завьялова (Москва)

Особенности строения внутреннего лексикона человека в условиях многоязычия

Психолингвистический эксперимент, проведенный в 2000–2001 гг. в Литве с литовско-польско-русскими трилингвами, выявил интересные особенности строения ассоциативных связей в сознании людей, свободно владеющих тремя языками. Эксперимент представлял собой ассоциативный тест на трёх языках (литовском, польском и русском). Анализ полученных данных позволяет сделать следующие выводы:

- ассоциативные связи слова в сознании трилингва формируются во многом по-разному в зависимости от языка, на котором он говорит в данный момент;
- характер ассоциативных связей зависит от структуры языка, на котором говорит трилингв;
- существуют некоторые особенности строения ассоциативного поля слова при трилингвизме.

По-видимому, при координированном трилингвизме формируются три системы ассоциативных связей, соответствующие трём языкам, в некоторой степени пересекающиеся, но в некоторой степени различные. Несомненно, большая часть словаря различных языков должна быть общей: это прежде всего противоположные и сходные понятия (то есть в широком смысле антонимы и синонимы, например, *черный — белый, вода — земля, есть — пить, орел — птица, ребёнок — человек* и т.д.), а также типичные представители класса или репрезентативные эпитеты, например, *сладкий — мёд, небо — голубое, лес — зелёный, ночь — тёмная*). Однако значительная часть связей слов все же различается в разных языках. Эти различия могут быть вызваны следующими причинами:

- идиомами и устойчивыми выражениями, которые имеют смысл только в данном языке (например, в русском: *гора — Магомет* (пословица «гора не идет к Магомету»), *голод — тётка* (поговорка «голод — не тётка»), в польском: *слава — хвала* (название литературного произведения), в литовском: *слово — путь* (поговорка «Знаешь слово — знаешь путь»);
- стереотипными представлениями — ментальными стереотипами (например в русском: *немецкий — фашист*, в литовском: *немецкий — пиво*, в польском: *matka — Boska*);
- актуальными местными реалиями (например, в русском: *война — Чечня*, в литовском: *хлеб — Паланга* (сорт хлеба), в польском: *орёл — белый, Польша* (герб Польши);
- созвучием форм слова (которое тоже может быть причиной устойчивых выражений) (например, в русском: *голод — холод*; в литовском: *имя — меч* («vardas — kardas»), в польском: *добрый — сарделька* («serdeczny — serdelka»);
- этимологией слова (например, в русском: *судьба — судить*; в литовском: *жизнь — змея* («gyvubė — gyvatė»); в польском: *обида — кривой* («krzywda — krzywy»);
- немотивированными с первого взгляда устойчивыми выражениями (например, в русском: *глубокий — колодец* (в литовском — *озеро*, в польском — *яма*); в литовском: *жизнь — дорогая* (в

rusском — *тяжёлая*, в польском — *прекрасная*); в польском: *хлеб* — *масло* (в русском — *соль*, в литовском — *чёрный*).

В соответствии с этими особенностями ассоциативных связей, характерных для каждого языка, формируется и индивидуальная языковая картина мира трилингва, соответствующая каждому языку. Основой для её формирования служат:

- личный опыта трилингва на данном языке;
- устойчивые связи слов и значений в данном языке (идиомы, устойчивые выражения, стереотипы, расхожие фразы, клише и т.д.);
- специфические коннотации, закреплённые за различными словами в каждом языке (определяющиеся этимологией, фонетикой или случайным созвучием слов);
- личное отношение трилингва к данному языку.

Помимо этого, структура ассоциативного поля в сознании трилингвов отличается от структуры ассоциативного поля в сознании монолингвов: коэффициент стереотипности ассоциативных реакций и коэффициент однообразия общих (повторяющихся у разных испытуемых) реакций варьируют в зависимости от языка, на котором говорят трилингвы во время эксперимента.

Egidijus Zaikauskas (Vilnius)

Lietuvių kalbos performatyvų raiška

Performatyvo pagrindas yra performatyvinis veiksmožodis, pavartotas atitinkama gramatine forma. Nepaisant kai kurių struktūrinių panašumų, skirtingų kalbų performatyvinė vartoseną skiriasi. Lietuvių kalboje yra visas pluoštas performatyvinių gramatikos, leksikos ir teksto (bei konteksto) kompozicijos priemonių ilokucinei jėgai išreikšti. Apresjanas, nagrinėdamas rusų kalbos performatyvus, atskirai aprašė galimas jų morfologines formas ir darinius iš performatyvų, atliekančius tą pačią funkciją (Apresjan 1986, 211). Tačiau jis visai nekreipė dėmesio į tam tikras konstrukcijas, ypatingu būdu atliekančias performatyvo funkcijas. Tam tikri morfologiniai, darybiniai, sintaksiniai ir teksto struktūriniai aspektai atskleidžia ir performatyvų turinio ypatumus, leidžia tiksliau išskirti ilokucinę šnekos akto, kuriame pavartotas tam tikras performatyvas, jėgą.

Taigi pagal raišką lietuvių kalboje skirtinos tokios performatyvų rūšys:

A) grynieji (klasikiniai — performatyvaus veiksmožodžio):

- 1) **asmeniniai** — vns. 1 asmuo, pvz.: *įsakau, sutinku, atsiprašau, sutinkame* (choru);
- 2) **kuopiniai**, arba **kolektyvinio įgaliojimo**, — dgs. 1 asmuo, pvz.: *Mes su mama pritariame tavo pasirinkimui*;
- 3) **neasmeniniai** — neveikiamojo dalyvio neasmeninė forma, pvz.: *Įeiti draudžiama*;
- 4) **beadresantiniai** — neveikiamojo dalyvio asmeninės formos, pvz.: *Jums skiriama bauda; Jūs / Jonas Petraitis skiriamas pavaduotoju*;
- 5) **3-jo asmens**, pvz.: *VU skelbia priėmimą*;
- 6) **papildomo modalumo** — tariamoji nuosaka, būsimasis laikas, pvz.: *Patarčiau nesipriešinti; Atsiprašysiu ponios*;

B) mišrieji (performatyvinio veiksmožodžio vedinių, junginių ir pan.):

- 7) **modaliniai junginiai** — „modalinis“ veiksmožodis⁶ + bendratis, pvz.: *privalau perspėti, turiu pripažinti, nenorėčiau sutikti*;
- 8) **sintaksinės klišės** — desenantizuotas veiksmožodis + veiksmožodinis (performatyvinis) daiktavardis, pvz.: *duodu pažadą, duodu leidimą*;

⁶ Gali būti ir ne modalinis veiksmožodis, o tam tikra modalinės funkcijos frazė, pvz.: *Esant tokioms aplinkybėms, man nieko kita nebelieka, kaip tik paskelbti lygiąsias*.

9) **leidimo atlikti performatyvų aktą prašymas**, pvz.: *Leiskite pristatyti poną Jonaitį*;

10) **parentetiniai** — šnekos akto ilokucinės jėgos rodiklis ir propozicinis turinys išskirti į skirtingus sakinius ar pan., pvz.: *Kareivi, ateikite čia. Tai įsakymas; Būtų toks pasiūlymas: ...*;

C) sutartiniai (be performatyvaus veiksmožodžio šaknies):

11) **sustabarėjusios leksemos bei sintagmos**, pvz.: *ačiū, atleisk, garbės žodis, su šventėm, lik sveikas, atia, šachas, matas, užribis* etc.;

12) **frazeologizmai**, pvz.: *duodu dantį, duodu žodį, bučiuoju rankeles, puolu po tavo, Viešpatie, kojom*;

D) sąlyginiai (ne viename šnekos akte):

13) **dokumentai su pavadinimu** — akto antraštė yra iš performatyvaus veiksmožodžio padarytas abstraktusis daiktavardis, pvz.: *ĮSAKYMAS — Skiriu stipendiją šiems studentams — dekanas parašas*; jų porūšis būtų **dokumentų šablonai**;

14) **dialoginiai**¹ — šnekos akto ilokucinę jėgą įvardija vienas pašnekovas, jį atlieka kitas, pvz.: — *Ar sutinkate tekėti už Antano Pranaičio. — Taip*;

15) **dialoginiai**² — sėkmingam šnekos aktui atlikti reikia abiejų pašnekovų performatyvių pasakymų, pvz.: *Kertam iš 100 litų, kad laimės „Žalgiris“? — Kertam.*

A grupės performatyvai pripažįstami daugelio tyrinėtojų (Austin 1962, Searle 1969, Vendler 1976 ir kt.). Kai kurie B grupės performatyvai nurodyti įvairių autorių (Fraser 1975, Thomas 1995). C grupės išraiškas kaip performatyvus yra nurodęs performatyvų teorijos kūrėjas Austinas (Austin 1962), tačiau daugelio kitų jos atmetamos arba nenagrinėjamos. D grupės išraiškas performatyvais laikyti galima būtų tik pakoregavus paties performatyvo ir šnekos akto sąvokas.

Vilma Zubaitienė (Vilnius)

Fonetinė ir gramatinė informacija XVIII a. Rytų Prūsijos žodynuose

XVIII a. išspausdinti du Rytų Prūsijos žodynai: 1730 m. V.Fr.Hako „Vocabularium“ [1] ir 1947 m. P.Ruigio „Lexicon“ [2]. Apie 1797 m. parengtas spaudai ir trečiasis dvikalbis žodynas — K.G.Milkaus „Wörter=Buch“ [3] (išėjo 1800 m.). Tai pataisytas ir papildytas P.Ruigio žodyno leidimas, dar vadinamas Ruigio — Milkaus žodynu arba antruoju Ruigio žodyno leidimu. Praktiniai lietuvių–vokiečių ir vokiečių–lietuvių žodynai naudoti verčiant ir redaguojant religinius tekstus. Pranešimo tikslas aptarti, kiek pirmuosiuose spausdintuose Rytų Prūsijos žodynuose duodama fonetinės (tartis ir kirčiavimas) ir gramatinės (morfologinės ir sintaksinės) informacijos apie lietuvišką žodį ir jo pagrindines formas.

Tarties nuorodų Rytų Prūsijos žodynuose nėra, tačiau šį tą apie žodžių tarimą galima spręsti iš lietuviškų žodžių rašybos. Pavyzdžiui, dėl vokiečių kalbos įtakos dvejinami priebalsiai prieš juos einančiam trumpajam balsiui žymėti. Šiuose žodynuose rašyba dar nenusistovėjusi: įvairuoja priebalsių minkštumo žymėjimas, dažnai neskiriami ilgieji balsiai, diakritinis ženklas vienur vartojamas morfologinei formai, kitur ilgam (kirčiuotam) balsiui skirti.

Nuo 1653 m. D.Kleino gramatikos kirčio ženklų žymėjimas laikomas viena iš taisyklingos rašybos dalių. Tačiau į Hako žodyną, atrodo, pateko tik tie kirčiuoti lietuviški žodžiai, kurių kirtis žymėtas žodyno šaltiniuose — Naujajame Testamente ir psalmėse. Sporadiškai akūtas dedamas ant daugiaskiemenių (retkarčiais dviskiemenių) žodžių padėtinio ilgumo atvirų balsių *e* ir *a*.

Nuosekliau kirčiuojama Ruigio žodyne. Jame akcentinės informacijos kur kas daugiau: imamas vartoti gravio ženklas trumpam galūnės ir šaknies balsiui žymėti, nenuosekliai kirčiuojamas ne tik antraštinis žodis, bet ir pagrindinės jo formos. Ruigys pirmasis bando kirčio ženklais atskirti vienodai rašomus, bet skirtingai tariamus žodžius. Kai kurie žodžiai pateikiami su dviem kirčio ženklais — galbūt taip žymėtas ir šalutinis kirtis. Milkus kirčiuoja ne visus žodžius, patekusius iš Ruigio žodyno. Atkreiptinas dėmesys, kad kai kur kirtis pažymimas naujai, pakeičiama kirčio vieta arba iš dviejų kirčių pasirenkamas vienas.

Pateikdami antraštinius žodžius, žodynų autoriai sprendė, kiek ir kokių morfologinių formų išskirti ir kaip jas išdėstyti. Palyginus žodynus, matyti, kad dažnai skiriasi antraštinių žodžių pagrindinės formos ir jų išdėstymo tvarka. Įvairuoja daugiskaitinių ir substantivum mobile daiktavardžių pateikimas, skirtingai nurodomi daiktavardžių ir būdvardžių gramatiniai variantai, skaitvardžiai, kai kurie įvardžiai, priešdėliniai veiksmažodžiai ir pan. Šalia daiktavardžio vienaskaitos formos kartais pateikiama daugiskaita, išskiriamos dvejopos daiktavardžių kilmininko ir veiksmažodžių laikų galūnės, Ruigio ir Milkaus žodynuose pridedama būdvardžių niekatroji giminė.

Nenuosekliai Rytų Prūsijos žodynuose nurodomos būdvardžių ir skaitvardžių įvardžiuotinės formos, būdvardžių ir prieveiksmių laipsniai. Kai kurių kalbos dalių žodžiai aprašomi detaliau. Pavyzdžiui, Hakas skiria daiktavardžių linksniuotes (*1 d. gen. m., 3 Decl. gen. foem.*), nurodo smulkesnes prieveiksmių ir jungtukų rūšis (*adv. affirm., interr., dubit.*), prielinksnių junglumą (*praepos. reg. Genit. et Accusat.*). Ruigys naujai išskiria būdvardžių linksniavimo tipus, ima žymėti veiksmažodžių tranzityvumą (*activ., neutr.*), šalia veiksmažodžių pateikia linksnių valdymo nuorodų (*cum Genit. et Dativ., c. Abl. Instr. ir pan.*). Milkus savo žodyne nei daiktavardžių, nei būdvardžių linksniuočių nenurodo, daug kur atsisako ir valdymo nuorodų.

Hako ir Ruigio žodynuose nemaža ir kitokių gramatinių pažymų: vartojamos lotyniškos kalbos dalių (*adj., adv. conj., interj.*), giminės (*m., masc.*) ir skaičiaus (*plur.*) santrumpos. Nenuosekliai prie daugiskaitinių daiktavardžių ir tik daugiskaita vartojamų skaitvardžių duodama santrumpa *plur.*, prie niekatrosios giminės daiktavardžių — *m. f.*, prie daiktavardiškai vartojamų skaitvardžių — *subst.*, prie nekaitomų skaitvardžių formų — *indecl.* Ruigys be jau minėtų pažymų įveda naujų: dalyvių pažymą *partic.*, įvardžiuotinių formų — *emph.* Milkaus žodyne daugelio gramatinių pažymų atsisakoma. Nuosekliau vartojamos tik kalbos dalių ir giminės pažymos.

Šaltiniai

- [1] Vocabularium Litthvanico–Germanicvm, et Germanico–Litthvanicvm, Darin alle im Neuen Testamente und Psalter Befindliche Wörter nach dem Alfabeth enthalten sind; Nebst einem Anfang einer kurzgefaßten Littauischen Grammatic. Ausgefertigt von Friederich Wilhelm Haack S. S. Theol. Culture, zur Zeit im Litthauschen Seminario zu Halle, Halle, 1730.
- [2] Littauisch–Deutsches und Deutsch–Littauisches Lexikon, Worinnen ein hinlänglicher Vorrath an Wörtern und Redensarten, welche sowohl in der H. Schrift, als in allerley Handlungen und Verkehr der menschlichen Gesellschaften vorkommen, befindlich ist: Nebst einer Historischen Betrachtung der Littauischen Sprache; Wie auch einer gründlichen und erweiterten Grammatic mit möglichster Sorgfalt, vieljährigem Fleiß, und Beyhülfe der erfahrensten Kenner dieser Sprache gessamlet von Philipp Ruhig, Pfarrern und Seniore zu Walterkehmen, Insterburgischen. Hauptamtes, Königsberg, druckts und verlegt I. H. Hartung, 1747.
- [3] Littauisch–deutsches und Deutsch–littauisches Wörter=Buch, worinn das vom Pfarrer Ruhig zu Walterkehmen ehemals heraus gegebene zwar zum Grunde gelegt aber mit sehr vielen Wörtern, Redens=Arten und Sprüchwörtern, zur Hälfte vermehret und verbessert worden von Christian Gotlieb Mielcke, Cantor in Pillckullen. Nebst einer Vorrede, des Verfaßers, des Herrn Prediger Jenisch in Berlin und des Hrn. Kreiges= und Domainen=Raths Heilsberg, auch einer Nachschrift des Herrn Professor Kant, Königsberg, 1800.

Ieva Zuicena (Rīga)

Tradīcijas un jauninājumi mūsdienu latviešu leksikogrāfijā

Katra vārdnīca ir sava laikmeta spogulis. K.Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīca” mums rāda to valodu, kādā runāja latviešu zemnieki 19. gs. beigās, 20. gs. sākumā. Gandrīz visi „Latviešu literārās valodas vārdnīcas” (LLVV) sējumi tapuši padomju laikā, kas uzspiedis šai vārdnīcai savu zīmogu.

Pārmaiņas politiskajā un ekonomiskajā sistēmā, kas Latvijā norisinājās 90. gados, atspoguļojās arī valodā. Mūsu dzīvē parādījās jaunas lietas, kuras agrāk nepazinām un līdz ar tiem arī jauni vārdi, kas tos apzīmē: *dators, bankomāts, hamburgers, pampers* jeb *autiņbiksītes* u. tml. Virkne vārdu, kas LLVV savulaik bija atzīmēti ar norādi neaktuāls, kļuvuši par parastiem, ikdienā sastopamiem vārdiem, piemēram, *birža, benefice, bezpajumnieks*. Valodā plaši ienāca jauni termini, īpaši datortehnikā, ekonomikā, finansu lietās.

Notika ļoti strauja visas sabiedrības un līdz ar to arī valodas demokratizācija. Prese sāka publicēt intervijas, kuras bija maksimāli tuvinātas cilvēka brīvai runai, līdz ar to drukātā veidā parādījās vārdi, kurus agrāk publiski nelietojam.

Viena no pirmajām vārdnīcām, kas atspoguļoja latviešu valodā notikušās pārmaiņas, bija 1997. gadā iznākusi „Latviešu–angļu vārdnīca” profesora A. Veisberga redakcijā.

1997. gadā Latviešu valodas institūtā aizsākās darbs pie jaunas latviešu valodas skaidrojošās vārdnīcas veidošanas.

„Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca”, ko Latviešu valodas institūtā pagaidām raksta tikai četri autori, pamatojas uz LLVV un izdevniecības „Avots” 1987. gadā izdotās „Latviešu valodas vārdnīcas” (LVV) iedibinātajām leksikogrāfiskajām tradīcijām:

1. Šķirkļa vārdi doti alfabēta secībā, šķirkļa beigās aiz īpašas zīmes (□) rādīti regulārie tipveida atvasinājumi ar *-ums, -ība, -iens, -oņa* u. tml., ja tiem nav īpašas, no pamatvārda atšķirīgas nozīmes.
2. Samērā plaši šķirkļa „galvā” parādītas vārda gramatiskās formas un dotas vairākas gramatiskās norādes (par piederību pie noteiktas vārdu šķiras, norādes par dzimti, ierobežojumiem skaitļa formās vai locīšanā, parādītas ģenitīva formas, kurās sastopama līdzskaņu mija, īpašības vārdiem dotas noteiktās galotnes, darbības vārdiem — personu formas utt.).
3. Pamatā saglabāta LLVV un LVV lietotā leksikostilistisko norāžu sistēma.
4. Ilustratīvais materiāls dots vārdkopu veidā.

„Mūsdienu latviešu valodas vārdnīca” (MLLV) ieviestie jauni nājumī daļēji ņemti no 1998. gadā iznākušās vārdnīcas „The New Oxford Dictionary of English”, daļēji veidoti patstāvīgi, lai dotu lasītājam pēc iespējas pilnīgāku informāciju par vārdu:

1. MLVV dod norādi par vārda izrunu arī tajos gadījumos, ja burts *o* apzīmē divskani un burti *e, ē* — platos patskaņus.
2. Leksikostilistisko norāžu sistēma papildināta ar norādi sar. nelit., ar kuru MLVV apzīmē mūsdienās plaši lietotus vārdus vai atsevišķas nozīmes ar sarunvalodas stilistisko nokrāsu, ko nevar pieskaitīt pie literārās valodas, piemēram, *čoms, džeks, foršs, feins, kolosāls, bode, deķis, rūme, pleķis*.
3. Augu un dzīvnieku skaidrojumi MLVV papildināti ar dzimtas vai ģints, dažos gadījumos arī sugas latīnisko nosaukumu.
4. MLVV ir dota norāde par vārda cilmi aizgūtiem vārdiem un tiem latviešu kultūras darbinieku darinātajiem jaunvārdiem, kuri pilnībā iekļāvušies mūsdienu vispārlietojamā leksikā.
5. MLVV pie atsevišķiem šķirkļiem uz tumšāka fona dots īss komentārs no valodas kultūras viedokļa, ja ar kādu vārdu saistās kļūmes tā izrunā vai rakstībā, tā gramatisko formu lietošanā, kā arī, ja kāds vārds vai vārdu savienojums latviešu valodā vispār ir nevēlams un aizstājams ar citu vārdu.

Zaiga Ikere (Daugavpils)

Latviešu filozofijas terminoloģijas etimoloģiskā diferenciacija: internacionālie aizguvumi

Filozofija kā zinātne nepieder vienai tautai, vienai nācijai. Eiropas filozofijas pirmavoti rodami Senajā Grieķijā un sengrieķu valodā. Latīņu valodā atsevišķi filozofijas teksti parādījās, sākot ar 3. gs. p.m.ē kā grieķu tekstu tulkojumi. Ar 1. gs. p.m.ē. sākas filozofijas attīstība Romā un latīņu valodā. Jauno laiku filozofija tiek rakstīta gan latīņu valodā, gan Eiropas nacionālajās valodās (piemēram, angļu valodā rakstītais filozofijas teksts Dž. Loka sacerējums „Eseja par cilvēka sapratni” publicēts 1690. gadā).

Filozofijas internacionālais raksturs nosaka tās valodas īpatnības. Eiropas filozofijas leksiku veido gan internacionāli vārdi, gan dzimtas valodas vārdi. Filozofiski sacerējumi latviešu valodā parādās kopš 19. gs vidus, internacionālie aizguvumi ir latviešu filozofijas terminoloģijas neatņemama sastāvdaļa. Analizējot,

piemēram, 1987. g. publicētā „Filozofijas un ētikas terminu” sarakstā pirmos simt terminus (vārdus un vārdkopas), jāsecina, ka 85 % no tiem ir pašcilmes darinājumi, 12 % — internacionāli vārdi, 3 % — afiksālie hibrīdtermini ar internacionālu celmu. Raksturojot internacionālos aizguvumus latviešu filozofijas terminoloģijā, tos etimoloģiski var iedalīt šādās grupās:

- 1) aizguvumi no klasiskajām valodām;
- 2) aizguvumi no Eiropas nacionālajām valodām (vācu, atsevišķos gadījumos — franču).

Bieži vien jēdzieni, uz kuriem balstās ļoti liela teorētiska slodze, jēdzieni, kas ir semantiskie centri, ap kuriem veidojas kategoriju sistēma, valodiskā apvalka ziņā paliek nemainīgi aizguvējvalodā. Tie kļūst par savdabīgiem internacionāliem vārdiem ar nacionālu formu. Raksturīgs piemērs no 20. gs. latviešu filozofijas teksta: „Prāts, gudrība, saprāts, *nūs*, racionalitāte, intelekts, logoss, zināšanas, *ratio*, zinātne — tie ir vārdi, kas tiek lietoti gandrīz kā sinonīmi un bez kuriem nav domājama eiropēiskā kultūra, eiropēiskā mentalitāte un arī filozofija” (Buceniece E. Saprāts nav ilūzija. R., 1999, 7. lpp.).

Minētajā piemērā internacionālie termini *nūs* un *ratio* ir klasisko valodu vārdi un apzīmē jēdzienus, kas plaši interpretēti Antīkajā un Jaunlaiku filozofijā. Arī postklasiskajā filozofijā termini, kas apzīmē pamatjēdzienus, apkopujošos jēdzienus kāda noteikta filozofa uzskatu sistēmā un izteikti ar nacionālās valodas līdzekļiem filozofijas tekstos palaiķam netiek tulkoti. Sevišķi tas raksturīgs attiecībā uz E.Huserla un M.Heidegera filozofijas valodu.

Filozofija „kā bezgalībā tiecīga intence” (E.Buceniece.) pieder cilvēcei, bet tā uzrunā atsevišķas nācijas un katru cilvēku. Filozofijas valoda vienlaikus ir gan internacionāla, gan nacionāla. Termini, kas kļuvuši par internacionālismiem savā nacionālajā formā ir, piemēram, Huserla *Lebenswelt* (dzīves pasaule), *gesamtes Menschentum* (kopcilvēce), *Vernunftmenschheit* (prāta cilvēce), V.Benjamna *Jetztzeit* (tagadnība, tagadība), Heidegera *Dasein* (šeitesamība, cilvēciskā esamība, cilvēciskā eksistence), *Inderweltsein / In-der-Welt-sein* (pasaulē esamība, pasaulē būšana), Bergsona *élan vital* (dzīves dziņa, dzīves spars, vitalitāte), *durée* (ilgstamība).

Atsaucoties uz šiem jēdzieniem, termini bieži vien netiek tulkoti. Konteksta piemēri no latviešu filozofijas tekstiem. Roberts Mūks grāmatā „Martins Heidegers un filozofijas gals” (R., 1994) vienu no 1. nodaļas apakšnodaļām nosauc par „Patiesība, Ira, Dasein”. Te tiek izskaidrots Heidegera *Dasein* jēdziens un tālāk visā grāmatas tekstā lietots šis termins, to netulkojot. Piemēram,

„Tagad mums jāatgriežas pie vācu vārda *Dasein*, t.i., pie cilvēka kā būtnes, kas vienmēr un no sākta gala atrodas pasaulē (In-der-Welt-sein) un kurai vienīgajai no visām esošajām lietām ir privilēģija — pieeja Irai. Vārdu *Dasein* var tulkot kā „eksistence”, „dzīve”, „klātiens” utt., lai gan Heidegers to attiecina tikai uz cilvēka Iru. Dažreiz viņš atdala piedēkli „da” no „sein”, lai pasvītrotu, ka Da-sein jāsaprot etimoloģiskā nozīmē, — kā tas kas ir klātesošs (angļu There-being vai being-there). Heidegera interpretētāji šo vārdu parasti izvairās tulkot, jo filozofiskajā literatūrā tas ir kļuvis par tehnisku terminu (terminus technicus)” (16. lpp.)

„Līdzīgā kārtā *Dasein* nav tikai viens no esošajiem vai kādas noteiktas sugas („cilvēku kārtas”) pārstāvis, ko var atšķirt no pārējo sugu locekļiem. *Dasein* nav kaut kas tāds, kas cilvēkam pieder, tas nav viņa īpašums vai īpašība, bet tas, **kam** viņš pieder un kas ļauj pastāvēt viņa attieksmei pret visu pārējo. *Dasein* nav „apziņa” (empīriskā vai transcendentālā nozīmē). Iras būtība ir tā, ka tā „notiek” (atklājas) *Dasein*’ā vai ka *Dasein*’s ir Iras atklāsmes „vieta”, tās „da”: un *Dasein*’a sūtība ir ļaut Irai atklāties.. Savos agrīnajos darbos (Sein und Zeit periodā) Heidegens attēlo Iras un *Dasein*’a attieksmi veidā, kas liek domāt, ka *Dasein*’am pieder iniciatīva” (88.–89. lpp)

Piemēri ar citiem terminiem.

„Huserls ieskicē pretrunas apzināšanās projektu kā trīs eksistenciālās izglābšanās līnijas jeb filozofijas kā fenomenoloģijas uzdevumus. Pirmais: pārvarot zinātnes un filozofijas atrautību no *Lebenswelt* kā to jēgas pamatu jāspēj neatsacīties no universālās izziņas iespējamības un no filozofijas saiknes ar tās grieķisko pirmpamatojumu un izpratni, kas apliecina to kā cilvēku atbrīvojošu un bezgalībā tiecīgu intenci. Huserls ir viens no nedaudzajiem modernajiem domātājiem, kuri nebīstas atzīt sevi par pagātnes mantinieku, neatsakoties no šī mantojuma (Buceniece E. Saprāts nav ilūzija. R., 1999, 50.lpp.)

Šādu pēc valodiskās formas nacionālu vārdu lietošana internacionālismu funkcijā ir raksturīga mūsdienu filozofijas valodas iezīme. Šīs tēzes ilustrēšanai referātā minēti arī konteksta piemēri no angļiski rakstītiem filozofijas tekstiem.

Andra Kalnača (Rīga)

Veida leksisko un gramatisko nozīmju mijiedarbe

1. Veida semantika parasti tiek saistīta ar darbības idejas interpretāciju valodā. Proti, kā darbība noris konkrētā situācijā. Tā kā situācijas iespējamās ļoti dažādas, arī valodā to izpausme tiecas atspoguļoties daudzveidīgi, parasti kā dažādi darbības veidi. Visplašāk pazīstama ir nepabeigtā / pabeigtā (imperfektīvā / perfektīvā) veida opozīcija, kā arī vienreizējas / daudzkārtējas (semelfaktīvas / iteratīvas) darbības veida pretstatījums. Plaši sastopams ir arī duratīvs jeb ilgstošas darbības veids, ingresīvs veids, kas akcentē pabeigtas darbības sākumu, inhoatīvs veids, kas norāda uz nepabeigtas darbības sākumu u.c.

2. Imperfektīvā / perfektīvā veida opozīciju, kas daļā valodu funkcionē kā gramatiska kategorija, tradicionāli sauc par aspektu. Pārējos gadījumus, kas vairāk vai mazāk ir saistīti ar derivatīvām vai leksiskām verbu funkcionēšanas īpatnībām un sastopami jebkurā valodā — par akcionsartu. Slāvu valodas vienmēr ir bijis paauga veida teorētiskā un praktiskā analizē, jo tajās dažādas darbības izpausmes atspoguļojas visplašāk gan gramatiski, gan leksiski. Imperfektīvā / perfektīvā veida resp. aspekta norobežošana no pārējiem situācijas raksturotājiem veidiem saistāma ar to, ka šis veids ir gramatizēts slāvu valodās kā viena no verba pamatkategorijām. Termins **aspekts** un **akcionsarts** tādējādi ļauj šķirt gramatiskas un leksiskas veida izpausmes.

3. Tomēr reāli aspekts un akcionsarts nav viegli nošķirams, jo valodā funkcionē ciešā mijiedarbībā. Tas nav izdevies arī slāvu valodās. Joprojām aktuāls ir jautājums — verba veidi ir viena vārda formas vai dažādi vārdi resp. tā ir formveidošanas vai vārddarināšanas parādība. Aspekta un akcionsarta norobežošana tādēļ nav absolutizējama kā vienīgā veida izpausmju apraksta iespēja. Jārespektē tas, ka veids ir specifiska darbības vārda kategorija, kas gan formāli, gan semantiski atšķiras no citām gramatiskajām kategorijām. Veids nav viendabīgi formalizēts, jo lielā mērā ir atkarīgs no verba un tam pievienoto afiksu vai konteksta semantikas. Respektīvi, veida nozīmju izteikšana ir saistīta ar leksiskiem, sintaktiskiem, derivatīviem u.c. līdzekļiem un var būt dažāda pat vienā valodā. Tas liecina, ka veida teorētiska analīze lielā mērā ir saistīta ar gramatiskās kategorijas izpratni un definējumu.

4. Tādēļ, teorētiski un praktiski analizējot verba veidu, nākas iztīrīt arī gramatiskās kategorijas jēdzienu un gramatisko nozīmju izteikšanas līdzekļus. Proti, cik lielā mērā gramatiskā abstrakcija ir saistīta ar leksisku abstrakciju un vai leksēmas spēj ietekmēt gramatiskās kategorijas realizāciju. Aprakstot veida izpausmi latviešu valodā, tas ir īpaši svarīgi, jo verba veidam nav raksturīgs skaidrs aspekta un akcionsarta šķīrums. Pabeigta / nepabeigta veida opozīcijas formālais rādītājs ir verba priedēklis. Taču priedēklim ir raksturīgas divējādas funkcijas — vārddarināšana un formveidošana, to savijums verba formu sistēmā tiek uzskatīts par šķērsli veida kategorijas postulēšanai gan latviešu, gan lietuviešu valodā.

Аудроне Каукене (Клайпеда)

Общность и различия глагольной лексики в древнепрусском и литовском языках. Корневые глаголы

При сравнении глагольной лексики проще всего опираться на непроизводные (первичные) глаголы, так как многие из них являются древним наследством. Дериваты, особенно суффиксальные,

хотя иногда весьма сходные, могут быть произведены уже в отдельных языках по общей модели, поэтому возникают проблемы не столько в лексическом, сколько в деривационном плане. Приставки присоединились к глагольному корню довольно поздно и для анализа особых сложностей не представляют, кроме необходимости не упускать из виду семантические изменения.

Когда сравниваем древнепрussкие и литовские корневые глаголы и определяем общую часть лексики и имеющиеся различия, возникают две главные проблемы: 1) языки не равноценны по объему известной (засвидетельствованной) лексики; 2) иногда не достаточно ясна структура древнепрussкого слова. Анализ не представляет особенных трудностей только в тех случаях, когда слово известно в обоих языках или когда древнепрussкий глагол не имеет соответствия в литовском языке. В обратном случае мы не можем с уверенностью сказать, отсутствовало такое соответствие в самом древнепрussком языке или оно лишь не засвидетельствовано в его памятниках. Поэтому исходным пунктом анализа являются древнепрussкие глаголы.

В памятниках древнепрussкого языка зафиксировано около 70 корневых глаголов (точное число трудно установить по уже упомянутым причинам). Структура и семантика древнепрussких глаголов в сравнении с их литовскими соответствиями позволяет распределить анализируемые глаголы на три группы:

1. Соответствия первой группы (36 пар) и структурно, и семантически весьма близки, многие являются эквивалентами, ср. др-пр. *west(wei)* = лит. *vèsti* (= лтш. *vest*) ‘вести’.

2. Членами второй группы (16 пар) являются глаголы с идентичной структурой, но с различными значениями, ср. др-пр. *aulaut* ‘умереть’ : лит. *liáutis* ‘перестать’, др-пр. *et-wērp̄t* ‘*открыть’ > ‘освободить, отпустить (грехи)’ : лит. *veĩpti* ‘пряться’.

3. Третью группу составляют те древнепрussкие глаголы, у которых нет литовского соответствия (14), напр. др-пр. **pēd-* (*pijst, preip̄st*) ‘нести’, **po-* (*poūt / poūtwei /, poūton*) ‘пить’, **et-skī-t* ‘*отделиться’ > ‘подняться, воскреснуть’.

Глаголы всех групп в зависимости от отношений с родственными глаголами в других языках, могут происходить из разных диахронических пластов: одни продолжают древние общеиндоевропейские глагольные корни, другие являются более новыми балтийскими образованиями. Диахронический анализ формирования глагольных корней и семантического их развития дает новый материал для исследования исторических связей между балтийскими языками и их места среди других индоевропейских языков.

Aurelija Kaškelevičienė (Vilnius — Helsinkis)

Žodyno vartojimo problemos mokantis lietuvių kalbos kaip svetimosios

Jau yra parengti lietuvių kalbos kaip svetimosios trijų lygių aprašai („Pusiaukelė“, „Slenkstis“, „Aukštuma“), sudarytos įvairios mokymo programos. Taigi, ko, kaip ir kiek reikėtų mokyti ar mokytis, norint išugdyti ar išsiugdyti lingvistinę kompetenciją bendrauti lietuvių kalba, jau yra aprašyta. Bet iki šiol nėra jokių tyrimų, parodančių, su kokiomis problemomis susiduria besimokantys. Dažniausiai studentų klausama, ar sunku mokytis lietuvių kalbos, ir studentai paprastai atsako, kad sunku, bet įdomu. Žinoma, iš tokio atsakymo mes negauname jokios informacijos.

Mokantis svetimosios kalbos, žodžių įsisavinimas ir ypač tinkamas jų vartojimas yra svarbiausias, o dažnai ir sunkiausias uždavinys. Pranešime bandoma aptarti būtent žodyno vartojimo problemas. Naudojamasi Helsinkio universitete besimokančių lietuvių kalbos studentų savarankiškais rašto darbais, rašytais namie, t. y. naudojantis žodynais, dažniausiai dvikalbiais (anglų — lietuvių, rusų — lietuvių), vadovėliais, gramatikomis. Namie studentai stengiasi rašyti apie tai, kas jiems svarbu, dažnai sudėtingesnėmis konstrukcijomis, vartoja daugiau žodžių, o ne tik tai, ko buvo mokoma auditorijoje.

Skaitant studentų rašto darbus, pastebimos trijų tipų žodyno vartojimo klaidos:

1. Klaidos, kurias būtu galima vadinti rašybos klaidomis. Pavyzdžiui, net ir labai gerai kalbą mokantys suomia painioja (taip pat ir tardami) *š – s, ž – z, š – ž*.

Europos Sąjunga raš (=ras) taisyklę.

Aš pradėjau megžti (=megzti) ir visada mežgiau (=mezgiau) skaitydama.

Tokios klaidos atsiranda ir dėl gimtosios kalbos įtakos, todėl geriausias būdas, norint išvengti tokio tipo klaidų, daug dėmesio skirti tarčiai tik pradėjus mokytis kalbos.

2. Gana dažnai studentai prisimena žodį netiksliai, jį iškraipo. Kartais žodis visai lengvai atpažįstamas, bet kartais jo beveik neįmanoma suprasti be konkretaus konteksto.

Jis reikiuoja (=reikalauja), kad ji rodytų, kokia gera žmona yra.

Galėčiau eiti į biblioteką arba kompiuterių klasę mokėtis (=mokytis).

Antanas tirtia (=tiria) gėlių ir augalų, nes jis yra gamtos tyrinėtojas.

Jis jau planuoja ilgą įvyką (=išvyką) į mišką.

3. Pavojingiausiomis reikėtų laikyti leksikos vartojimo klaidas, kai tinkamas žodis vartojamas netinkame kontekste. Tai tiesiogiai išversti žodžiai, dažniausiai iš gimtosios kalbos (resp. kalkės). Dažnai iš žodyne pateiktų kelių reikšmių paimama pirmoji reikšmė.

Nuobodu (=nemalonu) girdėti, kad jūs sergate. (geriau — Gaila, kad jūs sergate.)

Sugrįžtu (=sugrąžinu) knygas, kurias skolinausi iš bibliotekos.

Nelaimingai (=deja), kriaušės nebuvo prinokusios.

Aš manau, kad jei ši žinia būtų rimta, Suomija išskirtų (=išstotų) iš Europos Sąjungos.

Visos šios klaidos atsiranda ir dėl to, kad studentai mokosi kalbos nelietuviškoje sociokultūrinėje aplinkoje ir mažai girdi natūralios kalbos. Ypatingai svarbu mokytis komunikacinių intencijų ir jų raiškos, o ne žodžių sąrašų.

Pranešime bus aptariama daugiau žodyno vartojimo klaidų, bandoma paaiškinti jų atsiradimo priežastis ir pateikti pasiūlymų, į ką reikia atkreipti dėmesį mokant ar mokantis lietuvių kalbos.

Regīna Kvašīte (Šauļi — Rīga)

Ekonomikas termini literārās valodas vārdnīcā

Kopš latviskas zinātniskās terminoloģijas izstrādāšanas sākumiem lietišķajā saziņā lietojamie termini ir gan šo nozaru speciālistu, gan valodnieku interešu objekts — pa šo laiku izdots ap 50 attiecīgo nozaru terminu vārdnīcu, daudzi termini fiksēti vispārlietojamās valodas vārdnīcās. Lielākā un līdz šim nozīmīgākā mūsdienu latviešu literārās valodas leksikogrāfijas avota Latviešu literārās valodas vārdnīcas [LLVV] izdošana ilga gandrīz 25 gadus (1972–1996). Tas deva iespēju atsoguļot vārdnīcā atšķirīgu skatījumu uz ekonomiskās un sabiedriskās dzīves reālījām. Pēdējie divi sējumi iznāca attiecīgi 1991. un 1996. gadā, resp. pēc Latvijas Republikas neatkarības atjaunošanas, taču tikai pēdējā sējumā vērojams mūsdienīgs skatījums uz lietišķajiem terminiem (mainīta norāžu sistēma).

Ekonomikas termini LLVV iekļauto leksēmu vidū ieņem nozīmīgu vietu. Bieži vien tie doti ar saīsinātu attiecīgas nozares norādi ekon., reizēm šādu vārdu vienīgā nozīme ir tieši šīs nozares termina nozīme: *titulsaraksts* ekon. „Kapitālieguldījumu plānā paredzēto jauncelāmo vai rekonstruējamo objektu saraksts ar apstiprinātiem projektiem un tāmēm” [LLVV 7(2), 1991, 562]. Termina nozīme var būt arī tikai viena no literārās valodas leksēmas nozīmēm (attiecīgā norāde pievienota tieši šai nozīmei un tā var nebūt pirmā). Skaidrojumā ietvertais termina funkcionēšanas apstākļu raksturojums atklāj valodas izteiksmes līdzekļu funkcionālo vērtējumu: *konkurence* — 2. ekon. „Cīņa starp privātiem preču ražotājiem, starp atsevišķiem kapitālistiem, to apvienībām vai kapitālistiskajām valstīm, par izdevīgākiem preču ražošanas un realizēšanas apstākļiem, par vislielākās peļņas iegūšanu” [LLVV 4, 1980, 340]; *bankrots* 1. ekon. „Maksātnespēja, kārojamo maksājumu pārtraukšana (kapitālistiskajās valstīs); saimniecisks sabrukums” [LLVV 2, 1973, 37];

dempings — ekon. „Kapitālistiskajās valstīs — eksportēšana par cenām, kas zemākas par pašizmaksu” [LLVV 2, 1973, 307]. Taču nereti konstatēti gadījumi, kad ekonomikas nozarei piederīgi termini fiksēti LLVV bez jebkādas norādes: *līgumsods* „Sods par līgumsaistību neizpildi” [LLVV 4, 1980, 693]; *aizņēmums* „Finansiāls darījums — naudas līdzekļu saņemšana, kuri pēc zināma laika ir jāatmaksā; šādā veidā iegūti naudas līdzekļi” [LLVV 1, 1972, 93].

LLVV sastopami ekonomikas termini, kuru tiešās norādes atklāj sociālos apstākļus un līdz ar to arī terminu funkcionēšanu vārdnīcas veidošanas laikā: neakt. — ‘neaktuāls’ (*izsole; izpārdošana; dividende; akcīze*); kap. — ‘attiecas uz kapitālistisko iekārtu, kapitālistisko sabiedrību’ (*kontrolpakete; monopolcena; kurtāža*); vēst. — ‘vēsturisks, attiecas uz agrākajiem laikiem’ (*jaunsaimniecība; bezdarbs; bezdarbnieks; vekselis*). Reizēm dažādas norādes ir viena un tā paša vārda atšķirīgām nozīmēm: *krājcase* — 1. ekon. „Sociālistiskajās valstīs — kredītiestāde, kas koncentrē iedzīvotāju uz laiku brīvos naudas līdzekļus, izdara dažādas norēķinu operācijas” 2. neakt. „Uzņēmums, kas pieņem naudas kapitāla noguldījumus, tirgojas ar to, kā arī izdara citas finanšu operācijas” [LLVV 4, 1980, 391]; *peļņa* — 1. ekon. „Saimnieciskā aprēķina uzņēmuma tīrais ienākums, ko veido starpība starp produkcijas realizācijas cenu un produkcijas pilno pašizmaksu” 2. kap. „Ienākums, ko, izmantojot kapitālu, gūst kapitālists” [LLVV 6(1), 1986, 602–603].

Daļa literārās valodas vārdnīcas materiāla laika gaitā novoco, tāpēc pašlaik uz tajā sastopamo iepriekšējo gadu ekonomikas terminoloģiju jālūkojas piesardzīgi. Šo terminu fiksējums un skaidrojums literārās valodas vārdnīcās ļauj izdarīt zināmus secinājumus par terminu nozīmes un / vai lietojuma maiņu, kā arī par sabiedrības ekonomiskās un sociālās dzīves izmaiņām kopumā.

Sarma Kļaviņa (Rīga)

Baltu valodu inversās vārdnīcas, to lingvistiskā kapacitāte

Baltu valodām ir piecas inversās vārdnīcas (skat. tabulu!)

№ p.k.	Autori	Gads	Vārdu skaits	Informācija
1.	Soida, Kļaviņa, 1. izdevums	1970	35 000	Vārdšķiru norādes Gala burtu statistika
2.	Robinson	1976	45 000	Akcenta klases norādes
3.	Autoru kolektīvs	1976	30 000	Vārdu biežums Vārdšķiru norādes
4.	Korsakas	1991	21 770	Vārdšķiru norādes Akcenta klases norāde Verbiem pamatformas
5.	Žilinskienē	1995	74 081	Kārtots pa vārdšķirām Akcenta klases norāde Verbiem pamatformas Nozares norādes Stilistiskās norādes
6.	Soida, Kļaviņa, 2. izdevums	2000	41 179	Vārdšķiru norādes Šķirti homogrāfi

Latviešu valodas inversā vārdnīca (turpmāk — LVIV) bija pirmā šā tipa vārdnīca Baltijas valstīs un starp pirmajām divdesmit pasaulē.

1. Baltu valodu inversās vārdnīcas tāpat kā lielākā daļa šā tipa vārdnīcu ir kādas skaidrojošas, tulkojošas vai biežuma vārdnīcas inversija. Kopš leksikogrāfijā izmanto datorus, inverso vārdnīcu radīšana ir kļuvusi produktīvāka un to piedāvājums — daudzveidīgāks: iespējamas ne tikai vārdu pamatformu, bet arī visu

gramatisko formu inversās vārdnīcas, kā arī īpašas inversās vārdnīcas, kuru izstrādi pagaidām kavē inversajām vārdnīcām specifiskas vārdu atlasē metodikas trūkums.

2. Dzīvo baltu valodu inversās vārdnīcas ir galvenais avots vārddarināšanas pētīšanai. Tās rāda sufiksālās vārddarināšanas, arī salikteņu darināšanas līdzekļus, tipus un modeļus, to produktivitāti. Inversās vārdnīcas materiālā var atklāt vārddarināšanas sistēmisko raksturu. Piem., kā rāda LVIV latviešu valodā ar izskaņu *-nīca* nosaukumus vietām, kur kaut kas ir vai notiek, darina no lietvārdiem (*vārdnīca, viesnīca, kafejnīca*, pavisam 43 no 48 vārdiem ar šo izskaņu), retāk no citiem nomeniem (*svētnīca, slimnīca, viennīca*), bet ir tikai 2 verbāli atvasinājumi (*dziednīca, ēdnīca*). Savukārt, ar izskaņu *-tuve* tiek darināti darbības vietas nosaukumi no vārdiem (*ģērbtuve, dzertuve, raktuve*, pavisam 61 vārds). Novērotais dod secinājumus par derivatīvo modeļu attieksmēm un robežām, kas ir svarīgi gan terminoloģijā, gan valodas mācīšanā, gan valodas kultūras kopšanā, īpaši paronīmu gadījumos.

Inversās vārdnīcās rodams materiāls sufiksu / izskaņu polisēmijas un homonīmijas pētīšanai. Piem., LVIV vārdu rindā ar izskaņu *-oņa* redzam gan deverbālus procesa nosaukumus (*čaboņa, graboņa, šalkoņa* u. tml.), gan personu un dzīvu radību nosaukumus ar *nomina agentis* nozīmi (*muldoņa, blandoņa, sprāgoņa* u. tml.), taču ne vietu nosaukumus ar šo izskaņu, kādi ir atrodami Mīlenbaha un Endzelīna vārdnīcā, piem., *slapoņa* 'ļoti slapja vieta', un tas jau liecina par šīs derivatīvās nozīmes zudumu.

Inversās vārdnīcas var izmantot arī prefiksālās vārddarināšanas pētījumos, piemēram, noskaidrojot, ar kuriem priekšlikumiem tiek atvasināti tās vai citas saknes vārdi.

3. Inversās vārdnīcas rāda arī morfonoloģiskos procesus vārddarināšanā, tās ir avots šo procesu inventarizēšanai un aprakstīšanai. Jau LVIV sākumā redzam vienu morfonoloģisko izpausmi: darītārvārdi ar izskaņu *-nieks* motivē ar izskaņu *-ība* atvasinātus sociālu grupējumu, stāvokļa un attieksmju nosaukumus, piem., *valodniecība, zemniecība, priekšniecība*, un morfu sadūrā notiek priekšējās rindas patskaņa noteiktā *[k]* mija par *[c]*.

4. Inversās vārdnīcas ir būtisks līdzeklis formveidošanas studijās. Jo īpaši, ja leksēmām ir dots gramatiskais raksturojums kā V.Žilinskienes un J.Korsaka lietuviešu valodas inversajās vārdnīcās.

5. Baltu valodu vārdu morfēmiskās struktūras pētījumi nav iedomājami bez inversajām vārdnīcām kā pilnīga avota un ļoti noderīga līdzekļa.

6. Inversās vārdnīcas der par ierosmi un avotu citām vārdnīcām, piem., atvasinājumu jeb vārddarināšanas, morfēmu, paronīmu, t.s. valodas grūtību un citām.

Literatūra

1. Soida E., Kļaviņa S. Latviešu valodas inversā vārdnīca. Rīga: LVU, 1970
2. Robinson D.F. Lithuanian Reverse Dictionary. Cambridge (Mass.): Slavica Publishers, Inc., 1976
3. Latviešu valodas inversā biežuma vārdnīca. Atb. red. T. Jakubaite. Rīga: Zinātne, 1976
4. Korsakas J. Lietuvių kalbos inversinis žodynas. Kaunas: Šviesa, 1991
5. Žilinskienė V. Atgalinis dabartinės lietuvių kalbos žodynas. Vilnius, 1995
6. Soida E., Kļaviņa S. Latviešu valodas inversā vārdnīca. 2., papildinātais un labotais izdevums. Rīga: RaKa, 2000

Viktorija Kuzina (Rīga)

Vārdnīcas un valodu apguve

Latvijā valsts valoda ir viena — latviešu valoda, tādējādi latviešu valodas zināšanas ir priekšnoteikums sabiedrības integrācijai un Latvijas tautas saliedētībai. Līdz ar valsts valodas apguvi iedzīvotāji var izmantot visas ekonomiskās, politiskās un pilsonības iegūšanas iespējas, tāpēc valstij jānodrošina iespēja ikvienam iedzīvotājam apgūt latviešu valodu, lai pilnvērtīgi iesaistītos sabiedrības norisēs, vienlaikus garantējot minoritāšu valodu un identitātes saglabāšanu.

Latvijā, lai sekmētu latviešu valodas kā valsts valodas un citu valodu apguvi, tiek izstrādātas dažādas mācību vārdnīcas. Tā, piemēram, latviešu valodas mācību metodikas pilnveidei jau izmanto „Latviešu valodas biežuma vārdnīcu”, kā arī „Latviešu valodas biežuma inverso vārdnīcu”. Balstoties uz šo vārdnīcu datiem, var mērķtiecīgāk sadalīt mācību laiku: biežāk lietotajām valodas vienībām jāatvēl vairāk laika nekā retāk lietotajām.

Pēdējā laikā valodu apguvē arvien biežāk izmanto divvalodu (arī daudzvalodu) biežuma vārdnīcas, kurās atšķirībā no tradicionāli izveidotām tīri leksiskām biežuma vārdnīcām ir dots arī semantisko vienību statistiskais raksturojums. Šo vārdnīcu sastādīšanā tiek ievēroti leksisko vienību tematiskās piederības, lietošanas biežuma, izplatības un citi kritēriji. Pamatojoties uz šiem kritērijiem, kā arī izstrādātajām divvalodu biežuma vārdnīcu izveides metodēm, Latvijā jau ir sastādīta „Latviešu–krievu semantiskā biežuma vārdnīca”, kura ir triju vārdnīcu tipu — biežuma, tulkojošās un skaidrojošās vārdnīcas — simbioze. Šīs vārdnīcas dati ir nepieciešami, lai plānotu leksikas dozēšanu, veidotu mācību materiālu, ņemot vērā biežāk lietoto leksiku, pareizāk iedalītu laiku dažādu leksisko slāņu (vispārlietojamās, vispārzinātniskās un terminoloģiskās leksikas) apguvei.

Latvijā mācību nolūkiem tiek izstrādāti arī tādi leksikas minimumi, kuros ietverti 1000 vai 3000 biežāk lietotie vārdi. Kaut gan biežāk lietoto vārdu skaits leksiskajos minimumos (piemēram, „Zinātnes valodas leksikas minimums” u.c.) salīdzinājumā ar tulkojošām vai skaidrojošām vārdnīcām ir niecīgs, tiem piemīt ļoti liela tekstveides spēja, nodrošinot lielu teksta noseģumu. Ir pierādīts, ka 1000 biežāk lietotie vārdi nosedz ap 70–80 % teksta. Zinot ne mazāk par 70 % vārdlietojumu, ir iespējams apmierinoši saprast latviešu un citas valodas tekstu. Leksikas minimumi var būt noderīgi tiem, kas māca vai mācās latviešu valodu u.c. valodas, mācību līdzekļu autoriem, kā arī valodu pētniekiem. Referātā tiks pievērsta uzmanība arī ugunsdzēsības mācību metodikas pilnveidei.

Vilija Lazauskaitė-Ragaišienė (Vilnius)

Dēļ dviskienu *o*-kamieno daiktavardžiu akcentiniu variantu pateikimo pietiniu aukštaičiu tarmiu žodynuose

Pietu aukštaičiu ir rytu aukštaičiu vilniškiu šnektose iš visų kalbos lygmenų bene labiausiai įvairuoja kirčiavimas. Šių šnektų plote ypač gausu dviskienu *o*-kamieno daiktavardžiu akcentiniu variantu. Iš tarmių žodynų ir tekstų „Lietuvių kalbos žodyno“ ir papildymų kartotekos, Lietuvių kalbos instituto Kalbos istorijos ir dialektologijos skyriaus rankraštyno ir fonotekos surinkta daugiau nei 80 įvairiai kirčiuojamų *o*-kamieno žodžių ir jų formų, pvz.: *dāiktas* (3) LzŽ49, ZtŽ121, Lp, Str (LKŽ II 218), Al, Kč, Stj, Dg, Pun, Vrn, Dv (LKŽ K) / *dāiktas* (1) DrskŽ55, ZtŽ121, Mrc, Rod (LKŽ II 218); Dg, Vrn, Vs (LKŽ K) / *daiktas* (4) Švnč, Mšg (LKŽ II 218), Ad (LKŽ K); *kaĩklas* (2) LzŽ108, ZtŽ271, Vlk (LKŽ K), *kaĩklai* BltT61 / *kaĩklas* (4) DrskŽ139, LzŽ108, Ūd (LKŽ V 292), Dg, Dv (LKŽ K), Ndz (Markevičienė 1999: 188); *šāukštas* (1) DrskŽ367, ZtŽ654, Lp, Smn, Pv, Dv, Aps (LKŽ XIV 564), Kč, Rdm, Bd / *šāukštas* (3) LzŽ254, Dglš, Ad, Švnč, Mlk (LKŽ XIV 564), *šaukštai* Tvr (Otrėbski 1934: 216), LzT8, BltT85, Dkšt, Klt (Markevičienė 1999: 111, 129), *šaukštus* LzŽ59, 86, 154, 161; *tiltas* (1) LzŽ267, DrskŽ408, ZtŽ698, Dbč, Lb (LKŽ XVI 345), Krkš, Lp, Vs, Rdm (LKŽ K) / *tiltas* (3) Kpč (LKŽ XVI 345), *tiltai* ZtŽ698, Klt (LKŽ XVI 345), Tvr (Otrėbski 1934: 215), Kpč (Leskauskaitė 2001: 189), *tiltù* LzŽ76, ZtŽ698, *tiltùs* Kpč (Leskauskaitė 2001: 189) ir pan.

Duomenys rodo, kad išleistuose pietiniu aukštaičiu — Druskininkų, Lazūnų ir Zietelos — šnektų žodynuose pateikiant akcentinius variantus neišvengta leksikografinių nevienodumų. Reikėtų atkreipti dėmesį į tris minėtuose žodynuose taisytinus dalykus. Pirma, neretai akūtinės šaknies žodžių kilnojamojo kirčiavimo paradigma nustatoma remiantis vienaskaitos lokatyvų (dažniausiai — iliatyvo) akcentuacija, nors kiti linksniai kirčiuojami šaknyje, pvz.: *kaimaĩ* (: *káimas* 3) / *káime, káimai, káimu...* (: *káimas* 1) ZtŽ255, Zt (LKŽ K); *kluaĩ* (: *klúonas* 3) / *klúonan, klúonai, klúonais...* (: *kluonas* 1) DrskŽ159, 175, Drsk (LKŽ K); *krūmė, krūmaĩ* (: *krūmas* 3) / *krūman, krūmai, krūmu...*, *krūmuose, krūmuosna* (: *krūmas* 1) ZtŽ320, 742; *puodaĩ* (: *púodas* 3) / *púodan, púodai, púodu...*, *púoduosna* (: *púodas* 1) DrskŽ287 ir pan. Antra, pasitaiko atvejų, kai žodžio

straipsnyje nurodoma tik viena kirčiuotė, nors žodynų ir kitų šaltinių faktai liudija dvi akcentines paradigmas, pvz.: *kaĩklas* (2) ir *karklaĩ*, *karklũ...*, *karklaĩš* ZtŽ271, 484, 558; *mõkslas* (4) ir *mõkslu*, *mõkslai*, *mõkslu*, *mõksluosna* DrskŽ214, 313, 180, 187, plg. dar *káulas* (3) ir *káulu* Lz'240, LzT70; *lénkas* (3) ir *lénkai* DrskŽ148, 384 ir pan. Trečia, konkretaus daiktavardžio straipsnyje dažnai neteikiamos oksitoniškai kirčiuojamos jo atskirų linksnių, pavyzdžiui, akūtinės šaknies žodžių (*grũdas*, *lángas*, *šiaudas* ir pan.) vienaskaitos įnagininko ir daugiskaitos galininko formos, pvz.: *grũdũs* DrskŽ246, ZtŽ479, 601, *krũmũs* LzŽ18, *langũ* LzŽ156, 250, ZtŽ841, *langũs* LzŽ40, 100, 199, ZtŽ650, *pienũs* DrskŽ361, *šiaudũs* LzŽ61, 129, *tvartũs* LzŽ220, 277 ir pan. Pateikti atvejai aptinkami tik kitų žodžių straipsniuose, tiksliau — iliustraciniuose sakiniuose.

Nurodyti leksikografiniai netikslumai galėjo atsirasti dėl kelių priežasčių: medžiagos stokos, tarmėje galimų skirtingų vienaskaitos ir daugiskaitos kirčiavimo modelių, akivaizdaus bendrinės kalbos poveikio, galbūt ir dėl skirtingo akcentinių variantų kilmės aiškinimo (Lazauskaitė 1999a: 13). Pirmuosiuose šnektų aprašuose kirčiavimo paradigmų įvairavimas grįstas slavų kalbų įtaka (Zinkevičius 1966: 31; Grumadienė 1994: 104) arba laikytas fonetiniu reiškiniu: jis aiškintas prastesniu ilgųjų balsių priegaidžių skyrimu rytų bei pietų aukštaičių tarmėse (Stundžia 1984: 86), tvirtagalės ir tvirtapradės priegaidės tono supanašėjimu (Naktinienė, Paulauskienė, Vitkauskas 1988: 8) ar tvirtagalės žodžio kamieno priegaidės pritaipimu prie tos tarmės tvirtapradės priegaidės (Grinaveckis 1991: 110–111).

Pastebėjus, kad toje pačioje šnekte (ir net to paties informanto kalboje) gali būti vartojamos kelios gretiminės formos, imta manyti, kad kirčiavimo variantai gali turėti ir istorines egzistavimo prielaidas (Zinkevičius 1979: 91). Pastaraisiais metais dviskiemenių *o*-kamieno daiktavardžių ir jų formų dvejetas — šakninis ir galūninis — kirtis siejamas su kuopine daugiskaita, iki šiol gyva pietinių aukštaičių šnektose (plačiau žr. Stundžia 1981: 191–196; Ambrazas 1992: 36–37; Kortlandt 1993: 46–47; Mikulėnienė 1996: 152; Lazauskaitė 1998: 27–28, 1999b: 25–27).

Akcentinių variantų gausa ir jų paplitimas visame pietinių aukštaičių plote rodo, kad rengiant naujus šių tarmių žodynus svarbu nustatyti kirčiavimo gretybių pateikimo kriterijus (plg. Lazauskaitė 1999a: 12–13). Norint atskleisti tarmės kirčiavimo tendencijas ir parodyti vyraujančius kirčiavimo modelius būtina:

1. Žodyne pirmiausia teikti tarmėje išgalėjusį akcentinį variantą, pvz., „Druskininkų tarmės žodyne“ kaip pirmasis nurodytas *kaĩmas* (4), nors dažniau vartojamos akūtinės šaknies daiktavardžio *káimas* (1) formos.

2. Atsižvelgti į dviskiemenių *o*-kamieno daiktavardžių kirčiavimo raidą, t. y. žodžio straipsnyje pateikti atvejus, neatitinkančius kirčiuotės modelio, pvz., galūnėje kirčiuojamą akūtinės šaknies žodžių vienaskaitos įnagininką ir daugiskaitos galininką, taip pat dvejetainį kirčiuojamą lokatyvų formas.

3. Tarmėje naujai atsiradusius, taip pat retai vartojamus variantus teikti kaip antrąjį antraštinį žodį, pvz., greta *vaĩstas* (4) DrskŽ437 turėtų būti teikiamos ir formos *vaĩstas* (2) ir *váistas* (1), paliudytos žodyno medžiagos, plg. *vaĩstai* DrskŽ439, *váistus* DrskŽ356 ir pan.

4. Daiktavardžio straipsnyje pateikti iliustracinių sakinių ar pavienių formų, patvirtinančių daiktavardžio antraštėje nurodytas kirčiuotes. Ypač svarbu parodyti tik tai tarmei būdingus kirčiavimo variantus.

5. Žodyno įvade leksikografiškai aptarti akcentinių gretybių atrankos ir pateikimo principus.

Literatūra ir šaltiniai

- Ambrazas 1992 — S.Ambrazas. On the development of nomina collectiva in the Baltic languages. // *Linguistica Baltica* 1, 35–48.
- BlT — Lietuvių tarmių tekstai. Balatna (Varanavas) 1. / Parengė E. Grinaveckienė. Vilnius, 1994.
- DrskŽ — G.Naktinienė, A.Paulauskienė, V.Vitkauskas. Druskininkų tarmės žodynas, Vilnius, 1988.
- Grinaveckis 1991 — V.Grinaveckis. Apie vakarų dzūkų tarmės kirčiavimą. // V.Grinaveckis. Lietuvių kalbos tarmių kirčiavimo klausimai. Vilnius. — p. 110–119.
- Grumadienė 1994 — L.Grumadienė. Keletas naujesnių Punsko šnektos linksniavimo ir kirčiavimo ypatybių. // LKK XXXIV, 97–106.
- Kortlandt 1993 — F.Kortlandt. Tokie šalti rytai. // *Baltistica* 28 (1) — p. 45–48.
- Lazauskaitė 1998 — V.Lazauskaitė. Dėl dviskiemenių *o*-kamienu daiktavardžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse. // Lietuvių kalba: tyrėjai ir tyrimai. Kazimiero Jauniaus 150-osioms gimimo ir 90-osioms mirties metinėms paminėti. Konferencijos pranešimų tezės. 1998 m. spalio 22–23 d., Vilnius. p. 27–28.
- Lazauskaitė 1999a — V.Lazauskaitė. Dėl kirčiavimo variantų pateikimo tarmių žodynuose. // Tarmės: jaunųjų kalbininkų darbai. Pranešimų tezės. 1999 m. balandžio 23 d., Šiauliai. p. 12–13.

- Lazauskaitė 1999b — V.Lazauskaitė. Mikalojaus Daukšos kirčiavimas: korektūros klaidos ar kirčiavimo variantai? // Tarptautinės konferencijos „Mikalojus Daukša ir jo laiko kultūros kontekstas“ programa ir pranešimų tezės. 1999 m. spalio 21-22 d., Vilnius. — p. 25–27.
- Leskauskaitė 2001 — A.Leskauskaitė. Pietvakarinių pietų aukštaičių vokalizmas: fonologinis ir eksperimentinis tyrimas. Hum. m. daktaro disertacija. Vilnius.
- LKŽ K — Lietuvių kalbos žodyno kartoteka. Vilnius.
- LzT — J.Petrauskas, A.Vidugiris. Lazūnų tarmės tekstai, Vilnius. 1987.
- LzŽ — J.Petrauskas, A.Vidugiris. Lazūnų tarmės žodynas, Vilnius. 1985.
- Markevičienė 1999 — Ž.Markevičienė. Aukštaičių tarmių tekstai 1. Vilnius.
- Mikulėnienė 1996 — D.Mikulėnienė. Dėl linksniuojamųjų žodžių kirčiavimo variantų pietinėse aukštaičių tarmėse. // LKK XXXVI — p. 148–154.
- Otrębski 1934 — J.Otrębski. Wschodniolitewskie narzecze twerechie 1. Kraków.
- Stundžia 1981 — B.Stundžia. Daugiskaitiniai asmenvardiniai oikonimai ir jų reikšmė linksniavimo bei kirčiavimo sistemų rekonstrukcijai. // LKK XXI — p. 185–198.
- Stundžia 1984 — B.Stundžia. Lietuvių kalbos dviskiemenių daiktavardžių kirčiavimo variantai. // Kalbotyra 35 (1) — p. 86–92.
- Zinkevičius 1966 — Z.Zinkevičius. Lietuvių dialektologija. Vilnius.
- ZtŽ — A.Vidugiris. Zietelos šnektos žodynas. Vilnius, 1998.

Velga Laugale (Liepāja)

Aizguvumi (citvalodismi) latviešu terminoloģijā vēsturiskā aspektā

Terminoloģijas (īpaši internacionālās terminoloģijas) normalizācija mūsdienās ir iespējami sekmīgāka, detalizētāk nekā līdz šim tiek pētīta internacionālismu vēsture latviešu valodā. No šāda pētījuma izsecināms, kā veidojušās galvenās likumsakarības, kādas ir bijušas tendences internacionālismu adaptācijā, kā vērtētas šīs tendences un cik liels ir to noturīgums. Informācija par šīm parādībām ir nepieciešama attiecīgo mūsdienu valodas normu kodificēšanā.

Šī pētījuma nozīme neaprobežojas tikai ar valodas prakses jomu vien. Šādā pētījumā var iegūt arī atzinumus par dažiem vispārīgiem valodas attīstības procesiem un tendencēm. Tā, piemēram, internacionālismi ir ne tikai jauns elements valodas leksiskajā sistēmā, bet tie var ieviest jaunus elementus arī fonētiskajā un gramatiskajā sistēmā. Fonētiskie un morfoloģiskie aizguvumi, protams, nav iespējami bez zināma aizgūtu vārdu uzkrājuma valodā, kuriem raksturīgas attiecīgās fonētiskās un morfoloģiskās īpatnības.

Kā norāda M.Panovs, tad dažādām leksikas grupām ir dažādi fonētiskie likumi, tajās realizējas sava īpaša fonētiskā sistēma. Līdz ar internacionālās leksikas paplašināšanos latviešu valodā parādījās fonētiskas īpatnības, kas raksturīgas tikai šai leksikas grupai, piemēram, skaņas *f, h, o, oi* (*fakts, hidra, ekonomija, oidija*), latviešu valodai neparasti skaņu savienojumi vārda sākumā (*psihe, scēna, kilometrs, kentauris, gigants*), vārda vidū (*adjutants, amonjaks, algebra, dialekts, diēta, ideāls*).

Internacionālismi ir cēlonis arī tam, ka latviešu valodas gramatiskajā sistēmā radās nelokāmu lietvārdu un īpašības vārdu grupa, t. i., nomenu nelokāmība.

Ieplūstot valodā, internacionālismi izraisa valodas lietotāju īpašu attieksmi pret šo leksikas slāni. Spilgti izpaužas cilvēku dažādā iedarbība uz valodu, atšķirīgi uzskati par valodu, citu valodu prasme.

Valodas attīstība ir cieši saistīta ar sabiedrības vēsturi, tās attīstību. Terminoloģijas veidošana kādā valodā atkarīga arī no sabiedrības intelektuālās attīstības.

О некоторых особенностях полесских балтизмов

1. В полесских говорах Белоруссии и Украины в качестве наиболее ранних зафиксированы заимствования из готского, иранских, старотюркских языков, однако, как отметил В.В.Мартынов, «ни одна из этих иноязычных групп лексики не идут ни в какое сравнение с заимствованиями из балтийских языков» [в сб. «Лексіка Полесся ў прасторы і часе. Уводзіны». Мінск, 1971, с. 13].

2. Лексические балтизмы Полесья от балтизмов других славянских языков и говоров отличаются не только ареалом, но также фонетическими, словообразовательными, семантическими особенностями, а также реалиями, для названий которых происходило «присвоение» иноязычных слов. В частности, среди балтизмов Полесья сравнительно больше глаголов, прилагательных или наречий, чем среди балтизмов остальной Славии. Исключение составляют только русские (или белорусские, польские) говоры на территории Литвы либо Латвии и на пограничье с ними. Кроме того, в обсуждаемой группе балтизмов особенно много географической терминологии, а также названий пищи, животных, птиц, рыб, других терминов рыболовства и сельского хозяйства, которые не зафиксированы в других славянских говорах.

3. Наиболее яркой особенностью рассматриваемой группы балтизмов является сочетание в этом ареале противоположных тенденций. С одной стороны, здесь встречаются балтизмы, фонетически и семантически наиболее точно соответствующие балтскому слову — источнику заимствования, а с другой стороны, в этом ареале зафиксированы и наибольшие отклонения от источника происхождения. Ср. лит. *kūlys, kūlys* ‘пук (соломы); мотня в неводе’ → полесск. блр. *кулісок* ‘сноп не до конца обмолоченной соломы’, наряду с блр., русск., польск., укр. *куль, кулёк* и пр.; лит. *pālios* ‘низина; луга (часто — заливные)’ → полесск. *налі* ‘низинный рельеф’; лит. *markà* ‘пруд, яма, небольшой водоем, в котором вымачивают лён’ → чернигово-сумск. (укр.) *маркóвіна* ‘плохой лес’, *тумарка* ‘яма’, наряду с *мерéч(a), дэмерéча* ‘заросли леса, чаща’, *хамерéза, хмарéча, хмернéча* ‘густой лес’ (также); лит. *kūdra* ‘пруд; небольшое болото; мокрое место, поросшее лесом’ → запд. ровенск. (укр.) *кўдра* ‘небольшой пруд; островок леса’, наряду с чернигово-сумск. (укр.) *закурдяк, закурдячче* ‘плохой лес’ и мн. др.

4. Иногда на фонетический облик и/или семантику балтизмов оказывают влияние другие похожие звучащие или родственные заимствованию исконные славянские слова. В данном случае возникают весьма своеобразные смеси или, по-полесски говоря, «квашеліна». Слово *квашеліна* в полесских — волынских говорах Украины означает ‘студень’. Источником заимствования, скорее всего, явилось балтское слово, соответствующее запд. лит. *kōšeliēna* ‘студень’. Также ср.: запд. лит. *kriūpis, kriūpis, kriūpė* ‘жаба; любое маленькое существо’, димин. *kriupėlis* → полесск. *крупéль* ‘небольшой лещ’; лит. *žvirblis* ‘воробей’ → волынск. (укр.) *швóраб* то же; лит. *nešti* ‘нерестовать’ → полесск. *нершítь* то же; лит. *tekėti* ‘течь’, *tėkmė* ‘течение; поток; струя’ → чернигово-сумск. (укр.) *текліца, теклічка* ‘река, поток, ручей’; и др. Весьма сложно распутать клубок исконных и заимствованных форм у семьи слов, соответствующих лит. *gālas* ‘конец’, *galvà* ‘голова’ и слав. (русск.) *голова, голый*, или лит. *rugys*, мн. ч. *rugiai* = русск. *рожь*. Ср. лит. *galaĩ, užgaliaĩ* ‘концы’, ‘поперечные борозды или борозды (в конце вспахиваемого участка поля)’ → полесск. (блр.) *галаўкі* ‘поперечные борозды в конце участка’ (с тем же значением и белорусский полесский балтизм *атора, отора* ← лит. *atarai*); запд. полесск. *згалóўкі, сагалóўкі, сугалóўкі* ‘тоже’, ср. и полесск. (блр.) кальку с балтийских слов: *прыканечнік*, которое наряду с *прыгалóвая, прыгалава́шка* означает ‘поперечная борозда в конце участка’. Лит. *rugiena*, ‘сжатое поле, на котором росла рожь’, очевидно, послужило источником полесск. *ржóнне, ржынне* в том же значении. По наблюдениям Н.И.Толстого, для Полесья характерно неразличение, какая культура (или трава) росла на скошенном поле, и словами *ржéўнік, жнéўнік, пóжн’я* там обозначают не только поле, где росла рожь, но и ячмень, овёс, клевер и пр. [Н.И.Толстой. Избранные труды, Т 1, М., 1997, с. 91–92].

Par vienu no leksiskā satura bagātinātājiem var uzskatīt arī frazeoloģismu un parēmiņu izmantojumu publicistikas tekstos. Līdzīgi tropiem, izmantojot frazeoloģismus, jārunā par frazeoloģismu semantikas maiņu, ienākšanu no citām valodām. Tiek izmantotas arī jaunas struktūras, iesaistot valodas spēles elementus. Vairums frazeoloģismu saistīti ar metaforām, tādējādi žurnālisti tos paplašina, turpinot frazeoloģisma metaforisko tēlu, bieži apzināti izmantojot stilistisko normu pārkāpumus. Raksturojot tēlus, savu aprakstu varoņus, kā arī virsrakstos žurnālisti izmanto stabilas asociācijas, vārdu savienojumus, tos mūsdienīgi aktualizējot.

Aušra Lisinskaitē (Klaipēda)

Prūsų kalbos gyvūnų pavadinimų genetinė diferenciacija

Prūsų kalbos paminkluose iš viso yra užrašyta apie 170 įvairių gyvūnų pavadinimų (žinduolių, paukščių, vabzdžių, varliagyvių bei roplių ir žuvų). Jų kilmė, raida leidžia išskirti keletą šio semantinio lauko leksikos bruožų.

Vieni prūsiški gyvūnų pavadinimai yra indigenūs žodžiai (88 %), kiti skoliniai (12 %). Skaičiai rodo, kad šiam semantiniam laukui skoliniai nėra būdingi. Iš germanų prūsai daugiausiai yra pasiskolinę žuvų (pvz. pr. *dubelis* E 581 'šapalas'), o iš slavų — naminių gyvūnų pavadinimų (pvz. pr. *stabs* E 680 [skaps] 'skapas (avinas)').

Indigenūs žodžiai skirstomi į veldinius (53 %) ir naujadarus (47 %). Gyvūnų pavadinimai, priklausantys veldiniams, pagal amžių sudaro kelias grupes. Prūsų kalbos paminkluose yra užrašyta zoonimų, kurie, kaip manoma, paveldėti dar iš indoeuropiečių prokalbės (15 %), pvz. pr. *arelie* E 709 [arelis] 'erelis', *bebrus* E 668 'bebras' ir t.t. Beveik tiek pat pavadinimų priklauso bendrai baltų ir slavų kalbų leksikai, pvz. pr. *prastian* E 686 [parst'an] 'paršiukas', *gabawo* E 779 [gabavā] 'rupūžė' ir t.t. Tyrinėjant prūsų gyvūnų leksinė-semantinę grupę išsiskiria leksikos sluoksnis, būdingas tik baltų kalboms (24 %), pvz. pr. *braydis* E 650 [braidis] 'briedis', *genix* E 742 [geniks] 'genys' ir t.t. Apskritai beveik visi prūsiški gyvūnų pavadinimai, priklausantys veldiniams, giminaičių turi arba abeiose rytų baltų kalbose, arba kurioje nors vienoje iš jų, paprastai tai būna lietuvių kalba. Šis faktas liudija, kokie artimi santykiai sieja visas tris baltų kalbas bei parodo gyvenimo kaimynystėje rezultata.

Beveik pusę prūsų gyvūnų leksinės-semantinės grupės žodžių sudaro naujadarai, pvz. pr. *doacke* E 732 [dākē] 'varnėnas', *ragingis* E 651 'elnias' ir t.t.. Tai rodo prūsų kalbą esant modernia, o prūsų žmones — išmoningus.

Ilze Lokmane (Rīga)

Leksiskās nozīmes sintagmātiskais aspekts

1. Starp vārda leksisko semantiku un apkaimi, kurā šī semantika realizējas, pastāv cieša saistība. Saistāmības atšķirības nereti izmanto leksikogrāfijā kā kritēriju leksiski semantisko variantu norobežošanā. Vārda leksiskās nozīmes lauks ir zināmā mērā nepārtraukts, un daļījums nozīmēs ir atkarīgs no vārdnīcas mērķiem un apjoma, tāpēc šis kritērijs nevar būt galvenais. Tomēr jāpiekrīt atzinumam, ka atšķirības saistāmībā patiešām norāda uz atšķirībām (varbūt nelielām un grūti formulējamām) leksiskajā semantikā.
2. Vārda pamatnozīme semantiski ir visnabadzīgākā, tāpēc tai visplašākā saistāmība. Atvasinātās nozīmes parasti ietver vairāk sēmu un tām ir šaurāka saistāmība. Tomēr tas nenozīmē, ka vienīgi atvasinātās nozīmes būtu sinatgmātiski nosacītas. Jebkura nozīme realizējas kontekstā, turklāt dažādu kontekstuālu faktoru ietekmē priekšplānā izvirzās atšķirīgas leksiskās nozīmes nianšes.

3. Vārda leksiskās nozīmes analīzē jāpievērš uzmanība gan apkaimes komponentu leksiskajai nozīmei, gan gramatiskajai formai un sintaktiskajai funkcijai.
4. Apkaimes iespaidā vārds var, pirmkārt, iegūt jaunus leksiskās nozīmes komponentus (sēmas), otrkārt, zaudēt leksiskās nozīmes komponentus. Sēmu zaudēšana jeb desemantizēšanās bieži norāda uz to, ka vārds veic tīri gramatisku funkciju. (Piemēram, daudzi darbības vārdi noteiktā apkaimē savu leksisko nozīmi daļēji zaudē un veic saitiņas funkciju.) Gramatizēšanos veicina vairāki faktori. Viens no tiem ir sintagmātiski saistītu vārdu kopīgi leksiskās nozīmes komponenti.
5. No leksiskās semantikas viedokļa interesanti ir darbības vārdi, kurus var lietot dažādā sintaktiskā apkaimē — ar objekta nosaukumu un bez tā, ar subjekta nosaukumu un bez tā. Viena un tā pati leksēma var veidot dažādus sintaktiskus modeļus. Sintaktiskā lietojuma atšķirības atspoguļojas leksiskajā nozīmē, piemēram, daži pārejoši verbi intransitīvā lietojumā iegūst papildu sēmas.

Raita Makare (Rīga)

Par iederīgāko vārdu tekstā

1. Iederīgākais vārds tekstā ir tas, kas rāda sava laikmeta kultūras pakāpi, kas atspoguļo tā lietotāja inteliģenci, kas iezīmē vai informē par vārdu lietotāja profesionālo ievirzi, tā attieksmi pret valodu un komunikācijas apstākļiem.

2. Par iederīgākā vārda būtību ir izteikušies ne viens vien vārda meistars un domātājs. Tā, piemēram, F.Stendals, G.Flobers, Ļ.Tolstojs, J.Rainis savus tekstus ir labojuši un slīpējuši vairākkārt, lai tie būtu precīzi, lai būtu izmantots optimālais variants.

3. Norobežojoties no leksikas lietojuma kļūdu problemātikas, te iecerēts pievērsties iederīgākā vārda izvēles jautājumiem un faktoriem to īstenošanā.

4. Tā būtībā ir katra valodas lietotāja leksikas bagātības un tās lietojuma mērķtiecības problēma.

Katra valodas lietotāja vārda izvēle parasti ir intuitīva, izmantojot savu dzīves pieredzi.

5. Taču šī pieredze dod iespēju izveidot atziņas par iederīgāko vārda lietošanu tekstā.

Iederīgākā vārda izvēli nosaka ekstralingvistiski faktori: 1) informācijas saturs, 2) saziņas situācija, 3) autora un adresāta personiskās īpašības un autora rīcībā esošie leksikas līdzekļi komunikācijas optimalizācijā.

5.1. Informācijas saturs saistās gan ar informācijas tematiku (zinātniska, lietišķo darījumu, publicistikas informācija, ikdienas sarunu tematika), gan attieksmi pret valodas kultūras izpratni.

5.2. Saziņas situācija var noteikt sinonīmu izvēli.

5.3. Vārdu izvēli var ietekmēt arī komunikatora personiskās īpašības (vecums, izglītība, pieredze, raksturs, savstarpējās attiecības ar citiem komunikācijā u.c. faktori).

5.4. Būtisks fakts iederīgākā, trāpīgākā vārda izvēlē ir arī kulturālas valodas būtības izpratne, piemēram, par vārda stilisko iederību, emocionāli ekspresīvā tonējuma lietošanu. Tie ir jautājumi par vispiemērotāko vārdu funkcionāla stila izteikšanai, par iederīgāko vārdu emocionāli ekspresīvo attieksmju raksturošanai.

6. Vārda daudzveidību, tā izteiksmes iespējas var un vajag analītiski konstatēt un vērtēt, taču vārds ir teksta komponents.

7. Tekstā vārdam (atkarā no tā rakstura) ir dažāds un daudzveidīgs lietojums, un šo vārdu gramatiskās klases (grupas) ieaugas morfoloģiskajās un sintaktiskajās sistēmās un realizē komunikatīvās un mākslinieciskās valodas funkcijas.

Frazeoloģismu atspoguļojums latviešu skaidrojošajās vārdnīcās

Referātā iecerēts aplūkot frazeoloģismus Latvijā iznākušajās skaidrojošajās vārdnīcās (LLVV 1972–1996, LVV 1987) — kā frazeoloģismi parādās vienvalodu vārdnīcās, ar kādiem leksikogrāfiskiem paņēmieniem tos attēlo, kādas problēmas no tā izriet.

1. Frazeoloģismu definīcija.

Ne vienmēr vārdnīcas priekšvārdā ir skaidri definēts, kas ir frazeoloģisms. LLVV nav atsevišķi skaidrots, ko autori saprot ar frazeoloģismu. Lietotājs, izlasot priekšvārdu, var secināt, ka tie ir „vārdu savienojumi, kuros vērojams nozīmes pārnēsums un kuros viens vai vairāki vārdi zaudējuši savu semantisko patstāvību (salīdzinot ar šķirkļa semantiku)” (LLVV-1: 15). Turpretim LVV pārskatāmi nosauc frazeoloģismu grupas, kas atspoguļotas aiz romba zīmes: 1) semantiski nedalāmi tēlaini izteicieni vai vārdkopas (idiomas), 2) tēlaini vārdu savienojumi, kuros viens vai vairāki vārdi lietoti ar pārnestu nozīmi, 3) ideomātiska rakstura terminoloģiskie apzīmējumi, 4) parunas salīdzinājuma formā ar lielu nozīmes pārnēsumu (LVV: 11).

2. Frazeoloģismi un vārdnīcas lietotāji.

Citvalstu leksikogrāfi (piem., H.Burgers) uzsver, ka vārdnīcās, kas ir vērstas galvenokārt uz citvalodu lietotāju, ir ne tikai rūpīgāk jāizstrādā un jādefinē termins frazeoloģisms priekšvārdā, bet vajadzētu atšķirties arī frazeoloģismu skaidrojumam (kā, piem., Oxford Advanced Learner's Dictionary, Dictionary of Contemporary English). LLVV, kas ir pirmā filoloģiska tipa skaidrojošā vārdnīca latviešu valodniecībā, domāta dzimtās valodas lietotājam un tajā bagātīgāk atspoguļoti frazeoloģismi, bet LVV (kā jau viensējuma vārdnīca), kas domāta plašākam lietotāju lokam, arī cittautiešiem, frazeoloģismi ir mazāk akcentēti.

3. Frazeoloģismu vieta vārdnīcās.

Parasti frazeoloģismus vārdnīcā kārtot pēc formālā principa, piem., Duden Großes Wörterbuch der deutschen Sprache (6 Bd. Mannheim, 1976–1981), Handwörterbuch der deutschen Gegenwartssprache (2 Bd. Berlin, 1984). Šajā gadījumā citvalodu lietotājam ir pietiekami labi jāzina attiecīgā valoda, lai darbu ar vārdnīcu neapgrūtinātu vārdu kārtas mainīgums. LLVV un LVV ir ievērots alfabētiskais kārtotāšanas princips pēc katra pilnnozīmes vārda, bet diemžēl priekšvārdos nav norādes, pēc kādiem principiem kārtoti frazeoloģismi. Pozitīvais šajā kārtotuma principā — attiecīgie frazeoloģismi ir sastopami pie katra pilnnozīmes vārda, negatīvais — tas aizņem vārdnīcā pārāk daudz vietas.

4. Marķēšana un kārtošana šķirkļi.

Dažreiz vārdnīcās atsakās no frazeoloģismu marķēšanas. Pamatā leksikogrāfijā ievēro divus principus frazeoloģismu marķēšanā: ar noteiktu zīmi, ar literas maiņu. Gan LLVV, gan arī LVV izmanto pirmo iespēju. Abās vārdnīcās frazeoloģismus ievada ar romba zīmi. Tā kā LVV ir viensējuma vārdnīca, autori frazeoloģismus liek šķirkļa vārda beigās. LLVV kā daudzējumu vārdnīcā ir mēģinājums pakārtot frazeoloģismus atbilstoši vārda nozīmēm.

5. Frazeoloģismu varianti.

Par frazeoloģismu variantiem ir daudz diskutēts (H.Burger 1982: 68). LLVV un LVV ņem vērā variantus un tos dod iekavās pie galvenā, biežāk lietotā variantā. Abās vārdnīcās pārsvarā ir sastopami frazeoloģismi, kuros maināmi ir atsevišķie leksiskie komponenti (W.Fleischer 1982: 210; A.Laua 1992: 42).

Latvijas publicistikas valoda: metaforizācijas un mitoloģizācijas procesi leksikā

0. Leksika ir viselastīgākais valodas līmenis, kurš ātri reaģē uz visdažādākajām izmaiņām kultūras, ekonomikas un politikas jomā. Semantiskās, stilistiskās un distributīvās izmaiņas visai aktīvi atspoguļojas publicistikas valodā.

1. Viena no pēdējo gadu spilgtākajām īpatnībām Latvijas (un ne tikai) publicistikas valodā — dažādu leksiski semantisko grupu metaforizācija. Dažādi publicistiskie diskursi (politiskais, ekonomiskais, kultūras, sadzīves) aktīvi izmanto metaforiskos pārneseumus.

Medicīna — politika, sadzīve. *..arī Rietumi allaž **slimojuši** ar uztveres vājumu* (Neatkarīgā RĪTA AVĪZE, 15.06.2001); *Pirmsvēlēšanu **sindroms*** (Jaunā, 15.06.2001); *Дурдом «Газпром»* (Час, 06.06.2001); *На финансовой **дуеме*** (Час, 10.07.1998).

Celtniecība — politika, sadzīve. *Jau braucot mašīnā, mūziķis mēģina **restaurēt** aizgājušo laiku* (Slavenību dzīve, 28.04.2001); *..noziedzīgā pasaule tukšumu nemīl, un primitīvo „**jumtu**” vietā uzradusies jauna reketieru paaudze..* (Diena, 27.04.2001).

Sports — politika, sadzīve. *Nākamajā **raundā** piedalījās arī R.Prodi..* (Neatkarīgā RĪTA AVĪZE, 15.06.2001); *Победитель «Гладиатор». **Золото**. «Граффик». **Серебро**. «Затаившийся тигр, спрятавшийся дракон». **Бронза*** (Час, 27.03.2001); *PJ Harvey — **девушка**. Находится со своей гитарой примерно в одной **весовой категории*** (Лилит, 5/2001).

Karš — politika, sadzīve, kultūra. *Piesaka **karu** azartspēlēm* (Jaunā, 15.06.2001); *Вчера шведский Гетеборг был в настоящей **осаде**. Ее **жертвой** стал и корреспондент «&»* (Бизнес&Балтия, 15.06.2001); *...уж больно удачная актерская **обойма** подобралась* (Час, 08.05.1998); *Андреа (дель Бока) и малышка Анита под **прицелом** напарницы* (ТелеПрограмма, 19–25.05.2001).

Citi metaforizācijas piemēri: *Attīstītajās pasaules valstīs mazumtirdzniecības apgrozījuma dinamika ir viens no svarīgākajiem statistiskajiem rādītājiem, kas atspoguļo valsts tautsaimniecisko **klīmatu*** (Neatkarīgā RĪTA AVĪZE, 15.06.2001); *Šogad varētu runāt par diviem galvenajiem attīstības **scenārijiem** ekonomikā* (Diena, 27.04.2001) u.c.

Publicistikas valodā, no vienas puses, ir vērojama leksisko grupu, saistītu ar cilvēka garīgo pasauli, eskalācija, no otras, — šo grupu metaforizācija, kura ļoti aktīvi realizējas sadzīves un kultūras kontekstos. Piem., *Ekstotiskais filmas dizains, di Kaprio **harisma**, Gārlanda **kulta** romāna statuss* (Diena Izklaide, 31.03.2000); *Viens no Beļģijas mākslas **kulta** vārdiem, protams, ir Rubenss* (Santa, jūnijs/1998); *Neapskaužamā situācijā nonācis Ministru prezidents Andris Šķēle, kuru acīmredzot vajā kāds ļauns **lidmašīnu demons*** (Neatkarīgā RĪTA AVĪZE, 27.11.1999); *Если есть в современной музыке некто, кому более других подходит определение «**гуру**», то это, безусловно, Гэбриэл* (Лилит, 5/2001); *...состоятельная публика (в Каннах), чтобы приобщиться к **святая святых**, тратит огромные деньги исключительно ради престижа* (ТВ Парк Латвия, 5/2001).

2. Mīts, pēc Mirčas Eliādes atziņas, ir vienīgi pareizais realitātes modelis. Mīts ir prognozējams, nav pārbaudāms, ir pazīstams. Publicistika — tā ir sistēma, kas rada (mākslotus) mītus, izskaidro tos un ievieš lasītāja apziņā. Mīts atspoguļo konceptu sistēmu aktuālās sabiedrībai (metaforiskās) paradigmās.

Dažādu notikumu mitoloģiskais izklāsts dod iespējas ne tikai aprakstīt, bet arī izskaidrot no ētiskā, tikumiskā un zinātniskā viedokļa daudzas apkārtējās pasaules likumsakarības, izteikt kolektīvo pozīciju par to, kas notika un notiek cilvēkam apkārt. (О.И.Глазунова. Логика метафорических преобразований. СПб., 2000: 74–75).

Opozīcija — viena no mīta realizācijas struktūrām. Viena no senākajām mitoloģiskām opozīcijām — mēs un viņi — mūsdienu masu komunikācijas līdzekļos realizējas tādos konceptuālos invariantos: labie / kreisie — *Nesenajās Rīgas Domes (RD) vēlēšanās ievērojama daļa rīdzinieku, ievēlot jaunus pilsētas varasvīrus, balsoja par **kreisajiem spēkiem**..* (Jaunā, 15.06.2001); *sarkanie / brūnie — **Sarkano un brūno** velnišķīgā draudzība* (Neatkarīgā RĪTA AVĪZE, 08.05.2001), *pilsonis / nepilsonis, latvietis / nelatvietis* u.c.

Эверита Милчонока (Рига)

Корпусная лингвистика и историческая лексикография

1. В ответ на призыв проф. Т.Г.Феннелла начать создание словаря старолатышского языка⁷ Лабораторией искусственного интеллекта Института математики и информатики Латвийского университета был предложен пробный проект «Словарь XVII века». Работа проводится при частичной финансовой поддержке Латвийского фонда Культурного капитала.
2. Пробный проект объединяет в себе использование традиционных методов лексикографии с активным применением возможностей компьютерной техники. Большое значение имеет использование программ конкорданса, позволяющих находить слово и показывать контекст каждого употребления. В проекте используется программа конкорданса «Qwick», разработанная в Бирмингемском университете, Англия.
3. Проект ставит перед собой две задачи: отбор материала старолатышских текстов и разработка концепции словарной статьи. Важно разработать и подобрать минимальное и максимальное содержание словарной статьи словаря XVII века.
4. Лексикографические источники разделяются на первичные (традиционно ими являются письменные тексты, ныне к ним добавляются и иным образом фиксированные данные речевой деятельности) и вторичные (имеющиеся словари и грамматики). На начальной стадии проекта используется лишь один первичный источник — перевод Нового Завета Э.Глюком (1685 г., 508 стр.). В дальнейшей работе можно было бы привлечь и вторичные источники (напр., данные рукописи словаря К.Фюрекера, издание которой подготовил Т.Г.Феннелл).
5. В проекте предлагается заготовка лексикографических данных на основе корпуса текстов (так называемый *corpus-based* метод). Идеи корпусной лингвистики широко известны в американской и европейской лингвистике, постепенно интерес к этому появляется и в Латвии. Под корпусом в настоящей работе понимается большой объём данных в электронной форме.
6. Как каждый метод, использование корпуса текстов имеет свои преимущества и недостатки. Преимущества: каждый пример документирован реальным контекстом (а не искусственно создан лексикографом), большое количество данных позволяет легче обнаружить закономерности в тексте и языке в целом. Недостатки: любой корпус текстов несовершенен, у него имеются разнообразные минусы (недостаточный объём, (не)однородность текста, ошибки, ограниченность исторического периода).
7. Главная задача пробного проекта — решив ряд проблем, осознанных в процессе работы, разработать содержание словарной статьи словаря XVII века.

Светлана Муране (Даугавпилс)

Глаголы звучания русского и латышского языков с семами специализированного субъекта в структуре лексического значения

Глаголы звучания относятся к лексическим единицам с включёнными субъектными актантами. В синтаксическом плане это интранзитивные глаголы. Субъектные семы в структуре лексического значения (ЛЗ) таких слов, специализированные относительно ограниченного ряда реалий, являются для глаголов звучания типовым дифференциальным признаком. Включённый характер субъекта обозначается в толковых словарях специальными пометами в скобках после определения ЛЗ: *куковать* — *kūkot*

---

⁷ Fennells, T. (2001). „Veclatviešu valodas vārdnīca: domas par iespējamību un saturu”. Доклад прочитан на конференции „Vārds un tā pētīšanas aspekts” (Liepājas Pedagoģiskā akadēmija, 2001. gada 30. novembris).

(о кукушке — *par dzeguzi*); блять — *blēt* (об овцах и козах — *parasti par aitām, kazām*). Как видим, рассматриваемые глаголы могут быть односубъектными или специализированными относительно ограниченного числа субъектов. Подобные глаголы эквивалентны в русском и латышском языках, они имеют ономотопеический характер, их значения фонетически мотивированы естественными звуками животного мира. Сходна и лексическая сочетаемость этих глаголов, одной из особенностей такой сочетаемости является обязательное замещение позиции субъекта соответствующими зоонимами.

В латышском языке звуковой мир представлен более дифференцированно, чем в русском, глаголов звучания в нём значительно больше, в том числе односубъектных глаголов. Односубъектными являются, например, следующие лексические единицы, обозначающие звуки определённых животных: *urrināt, mekšķināt, pogot, lirināt, ūbot, kraukt* и др. Импликация субъекта в глагольное значение определяет, на наш взгляд, такое свойственное латышскому языку явление, как мотивация зоонимов звукоподражательными глаголами: *čakste — čakstēt, rubenis — rubināt, žagata — žadzināt, circenis — circināt, rukšķis — rukšķēt* и многие другие.

В сопоставляемых языках глаголы звучания животных (ГЗЖ) с субъектными семами в структуре ЛЗ отличаются сравнительно узкой семантической структурой: они либо моносемантчны, либо количество ЛСВ в их семантической структуре ограничивается двумя-тремя. В основе семантической транспозиции таких глаголов лежит изменение субъектной ориентации.

Субъектная характеристика глаголов предметного звучания (ГПЗ) отражается в словарных дефинициях непосредственным указанием на группу определённых реалий или с помощью обозначения материальной субстанции источника звучания. Специализированные субъектные семы отражаются в толковых словарях с помощью помет типа *о воде, о явлениях природы, о громе* и т.п. ГПЗ латышского языка отличаются, как и ГЗЖ, значительной дифференциацией имплицированных в структуру значения субъектных сем. Так, глагол *pliušķēt* обозначает щёлкающий звук, производимый только кнутом или ремнём.

Для глаголов звучания, как единиц интранзитивных, не характерны объектные распространители. Но в латышском языке такие актаны свойственны каузативным глаголам звучания с формантом *-inā-*, которые являются переходными и обязательно распространяются именем в аккузативе со значением прямого объекта *šnerkstināt oļus, vējš klabina vārtus*. Заметим, что каузативные глаголы звучания, особенно ГЗЖ, вызывают затруднения при переводе на русский язык.

Сопоставительное изучение семантических связей глагола и имени в структуре ЛЗ глаголов звучания позволяет установить сходство и различие субъектной валентности ГЗ русского и латышского языков, что важно как в теоретическом, так и в прикладном аспектах.

Анатолий Павлович Непокупный (Киев)

Скрытые контексты Эльбингского словаря и реконструкция его субстантивных словосочетаний

1. Древнейший памятник балтийских языков — Эльбингский словарь (далее — ЭС, при ссылках — Э) содержит в себе скрытые контексты. Так, вместе с этимологией прус. *prestors* Э 707 'крапивник' (*Baltistica* XXXI (2) 1996, 279; *Ibidem* XXXII (2) 1997, 255) выяснилось, что этот орнитоним был поставлен в ЭС впереди названий всех птиц только благодаря существованию сказочного сюжета АТ 221 А о самом крохотном победителе «первенства» среди пернатых (Непокупный 1998, 113–114).

2. В ЭС графически нет субстантивных словосочетаний — всё написано слитно: ср. *paustocatto* Э 665 = *pausto catto* 'дикая кошка', *ructandadan* Э 690 = *ructan dadan* 'кислое молоко' (Mažiulis II, 41, 42). Однако каждая адъективная форма (рядом или на расстоянии, однако обязательно)

имеет свою субстантивную «пару». Так, для *aswinan* Э 694 ‘кобылье’ и *poadamynan* ‘сладкое’ — это *dadān* Э 687 ‘молоко’ (Ibidem).

3. В отличие от «молочных» прилагательных на *-an*, сочетающихся с *dadān* (сущ. им. ед. сред.), точно такие же формы *kirsnan* — *saligan* Э 460–468 ‘чёрное’ — ‘зелёное’ (цветообозначения) в группе «Ткач» (Э 454), на первый взгляд, «висят в воздухе». Поэтому их считают то существительными (1869, W.Burda: ‘das Schwarz’ — ‘das Grün’; см. Trautmann 1910, 244), то наречиями (1988, Mažiulis 1, 344–345): а больше — прилагательными (Trautmann 1910, 336–465; Endzelīns 1943, 67). Однако в отношении самой формы адъективов Я.Эндзелин высказывал и своё сомнение: «(именительный среднего рода?)» (Ibidem, 176, 179, 194).

На наш взгляд, формы *kirsnan* — *saligan* — это прилагательные, стоящие несомненно в именительном падеже среднего рода.

Во-первых, анализ состава группы «Ткач» убеждает в том, что все адъективы на *-an* своей формой обязаны среднему роду одного и того же существительного *milan* Э 455 ‘Gewant’ (‘грубошёрстное сукно’). То есть подобно *ructan dadān* (см. 2) можно реконструировать *kirsnan milan ‘чёрное сукно’ и т. д. по *saligan milan* ‘зелёное сукно’ включительно.

Во-вторых, указанным девяти прилагательным среднего рода противопоставлен единственный адъектив мужского рода *gaylis* Э 459 ‘белый’. И это обусловлено мужским же родом существительного *pastowis* Э 456 ‘Laken’ (‘тонкая ткань; простыня; полотно’). Стало быть, восстанавливается словосочетание *gaylis pastowis ‘белое полотно’ — опорное в нашей концепции: в белый цвет только выбеливали, а не выкрашивали льняную ткань.

Предложенное прочтение ещё одного скрытого контекста Эльбингского словаря, как кажется, не противоречит ни лингвистике, ни «экстралингвистике».

Литература

Endzelīns J. Senprūšu valoda. Rīgā, 1943.

Mažiulis V. Prūsų kalbos paminklai. II. Vilnius, 1981.

Mažiulis V. Prūsų kalbos etimologijos žodynas. 1–4. Vilnius, 1988–1997.

Непокупный А.П. Прусское название христианского священника: *prestors* EV 707. // Colloquium Pruthenicum secundum. Kraków — Warszawa, 1998. — pp. 109–119.

Trautmann R. Die altpreussischen Sprachdenkmäler. Göttingen, 1910.

Laimdota Oldere (Rīga)

Adjektīva *labs* semantikas interpretācija latviešu valodas skaidrojošās vārdnīcās

Starp latviešu valodas adjektīviem viena no polisēmiski sazarotākajām un semantiskās struktūras ziņā izvērstākajām leksēmām ir adjektīvs *labs*. Šī vārda struktūra veido veselu sistēmu, kas atspoguļojas adjektīva *labs* nozīmju un to leksiski semantisko variantu savstarpējās attiecībās.

Lai gūtu priekšstatu un informāciju par kādas noteiktas vārdšķiras (šajā apskatā adjektīva) semantisko sistēmu, nav nepieciešamības analizēt katru adjektīvu atsevišķi, jo katrā vārdšķīrā ir vārdi ar plašu, bagātu polisēmiju, ko valodnieciskajā literatūrā dēvē par reprezentējošiem vārdiem. Šādu vārdu galvenās semantiskās likumsakarības var attiecināt uz visu vārdšķīru kopumā.

Latviešu valodas adjektīvu grupā šādas reprezentatīvas leksēmas ir *labs* — *slikts*; *liels* — *mazs*; *smags* — *viegls*; *augsts* — *zems*; *plats* — *šaurš* u. c.

Adjektīvs *labs* ir semantiski bagātākais adjektīvs latviešu valodā, līdz ar to tas sevī ietver daudzas tādas leksiski semantiskas likumsakarības, kas raksturo visu adjektīva leksiski semantisko sistēmu kopumā.

Leksēma *labs* latviešu valodniecībā nav bijusi atsevišķa pētījuma objekts. Adjektīva *labs* izpētes nepieciešamību un tā interpretācijas apskatu latviešu valodas skaidrojošās vārdnīcās nosaka vairāki faktori:

- izvērsta polisēmija;
- plaša leksiskā valence;
- daudzveidīgas sinonīmiskās un antonīmiskās attieksmes;
- augsta abstrakcijas pakāpe;
- bagāta semantiskā informācija par adjektīva vārdšķiru kopumā.

Adjektīva *labs* dominante ir kvalitatīvi pozitīvs vērtējums. Šī dominante saista visas adjektīva *labs* nozīmes (neatkarīgi no to skaita dažādās latviešu valodas skaidrojošajās vārdnīcās). Latviešu literārās valodas vārdnīcā (1972–1996) adjektīvam *labs* ir 11 nozīmes, Latviešu valodas vārdnīcā (1987) — 5 nozīmes, bet K.Mīlenbaha, J.Endzelīna Latviešu valodas vārdnīcā (1923–1932) — 13 nozīmes.

Adjektīva *labs* semantikas izpēte sniedz plašākas iespējas parādīt skaidrojošā vārdnīcā tā semantisko struktūru kompaktāk vai izvērstāk (atkarībā no vārdnīcas apjoma), kā arī atklāj šīs polisēmiskās leksēmas sinonīmiskos un antonīmiskos sakarus, kas var būt par pamatu adjektīva dziļākam pētījumam, piemēram, tā semantisko lauku jomā.

Юрий Владимирович Откупщиков (Санкт-Петербург)

Критерии разграничения исконной и заимствованной лексики в балто-славянском ареале (фонетический аспект)⁸

Как известно, исключительная генетическая близость балтийских и славянских языков отражена, в частности, в наличии весьма значительного слоя общей лексики. Причём, здесь необходимо четко разграничивать исконно родственные слова и заимствования — как из славянских языков в балтийские, так и из балтийских языков в славянские. И если многочисленные балто-славянские лексические изоглоссы свидетельствуют о близком генетическом родстве языков, то значительное количество заимствованной лексики говорит лишь о наличии тесных контактов между ними. К тому же, поздние (или сравнительно поздние) заимствования в целом ряде случаев — достаточно очевидны. Что же касается древних слоёв лексики, то здесь именно близкое родство зачастую мешает в разграничении лексики исконной и заимствованной. Й.Шмидт ещё 130 лет тому назад писал: «Nun ist es bis jetzt noch unmöglich die ältesten vorhistorischen entlehnungen zwischen zwei nahverwandten sprachen von den urverwandten worten scharf zu scheiden» (Schmidt 1872, 34). Если взять, к примеру, русский и греческий языки, то для греч. *ῥοδρα* исконно родственным словом будет *выдра*, а заимствованием (в конечном итоге — из греческого языка) — *гидра*. То же самое в случае греч. *ὑπνος* и рус. *сон* (оба слова — к и.-е. *supnos) — с одной стороны, рус. *гипноз* — с другой. Иное дело, если мы возьмём две пары: лит. *klōdas* — рус. *клад* и лит. *sōdas* — рус. *сад*. Первые два слова принято считать исконно родственными, а лит. *sōdas* обычно рассматривается как заимствование из славянского (Fraenkel 275, 854–855). Но если бы первая пара представляла собой результат заимствования из славянского в балтийский (или наоборот), а *sōdas* и *сад* были генетически родственными словами (ср., например, Būga II, 389), то соотношение приведенных балтийских и славянских слов оставалось бы тем же самым.

Вот почему в работах по балто-славянской этимологии, включая весьма авторитетные словари, часто встречаются полярно противоположные утверждения: одни и те же слова объявляются то исконно родственными, то заимствованиями. В последнем случае в вопросе о направлении заимствования также встречается немало расхождений. Например, по мнению П.Скарджюса и

⁸ Работа выполнена при поддержке РФФИ, грант № 00-06-80249а.

Э.Френкеля лит *kaĩstas* ‘гроб’ является славянским заимствованием (Skardzius 1931, 98; Fraenkel 228). В то же время, М.Фасмер считает славянские слова типа блр. *корста* ‘гроб’ заимствованиями из балтийского (Фасмер II, 338)⁹. Практически общепризнанный балтизм рус. *ковиш* ← лит. *káušas* (также в польском, белорусском, украинском) О.Н.Трубачёв (1966, 302–303), вслед за А.Лескиным (Leskien 1891, 194) не признаёт таковым и предполагает обратное направление заимствования¹⁰. Подобного рода расхождения в мнениях возможны только в условиях исключительной близости сопоставляемых языков. Ведь никому не придет в голову мысль о том, что, к примеру, греч. *ἔπνος* является заимствованием... из славянского.

При решении вопросов о разграничении исконной и заимствованной лексики, а в последнем случае — также и о направлении заимствования, важную роль играет фонетический критерий. Так, применительно к случаю *káušas* — *ковиш* следует сразу же исключить возможность исконного родства этих слов. Наличие таких соответствий, как др.-греч. *κακίον* ‘чаша’, лат. *caucum* ‘кубок’, др.-инд. *kóṣaḥ* (где *o* < *au) ‘сосуд’ свидетельствует о том, что лит. *š* отражает и.-е. *k, обычным рефлексом которого является также др.-инд. *ç*, но слав. *s*, а не *š*. Иначе говоря, исконное славянское соответствие приведённым индоевропейским словам должно было иметь форму *коусь > **кус(ь)*, а не *ковиш*. Последнее слово может быть убедительно объяснено только как заимствование из лит. *káušas*.

Если при сопоставлении исконно родственных слов первостепенное значение имеют фонетические соответствия в родственных индоевропейских языках, то при анализе заимствованной лексики не менее важными являются вопросы, связанные с фонетической субституцией в процессе заимствования. Между тем, этому моменту очень часто не уделяется должного внимания. Хорошо известно, например, что при заимствованиях из славянских языков в прибалтийско-финские, звонкие смычные обычно оглушаются. «Хрестоматийные» примеры: др.-рус. *тързь* → фин. топоним *Turku*, рус. *долото* (до изменения *-ол-* > *-оло-*) → фин. *taltta* и др. Лит. *š* или лтш. *s* в финских заимствованиях обычно даёт *h*, например: лит. *šienas*, лтш. *siens* → фин. *heinä* ‘сено’. Интересно отметить, что когда балтийские слова проникают в русский язык через финское посредство, их фонетический «облик» существенно меняется: балт. *širvas (ср. др.-прусс. *sirwis* ‘косуля’) → фин. *hirvas* → рус. диал. (арханг.) *гирвас* ‘олень’.

Поскольку в исконно родственных словах литовскому *a* обычно соответствует русское *o*, а литовскому *o* — русское *a*, в сравнительно более ранних заимствованиях эти же соотношения проявляются и в фонетической субституции: блр. *батоць* → лит. *botāgas*. Возможны колебания типа лит. *arūba* → рус. диал. (псков.) *ариба* и *ориба*. В поздних заимствованиях (в обоих направлениях) *a* передаётся посредством *a*, так же, как *o* — посредством *o*: рус. *вата* → лит. *vata*, лит. *vākaras* → рус. диал. *вакарас* (русские говоры Литвы). Лит. *i* может передаваться посредством рус. *ы* (*dĩrsė* — *дырса* ‘костер’), но рус. *ы* — посредством лит. *iu* (*mylo* → *muilas*, *byt* → *buitis* и др.). Вот почему прав В.Урбутис, справедливо возражавший О.Н.Трубачёву, который полагал, что лит. *kūdikis* ‘младенец’ — славизм, восходящий к слову типа *кыдець (ср. *кыдати*). Соотношение лит. *ũ* и рус. *ы* обычно отражает исконное родство, ср. лит. *ũdra* — рус. (*в*)*ыдра*. В заимствованной же лексике лит. *ũ* даёт рус. *у*, ср. рус. диал. (псков.) *удра*, а рус. *ы* — лит. *iu* (см. выше).

Вообще вопросы, связанные с фонетической субституцией, обширная тема, далеко не до конца разработанная и отнюдь не ограниченная теми выборочными примерами, которые были представлены в данном небольшом сообщении. И, разумеется, наряду с фонетическим аспектом разграничения исконной и заимствованной лексики в балто-славянском ареале, имеются также и другие — не менее важные критерии: морфологический, словообразовательный, ареальный, семантический, хронологический, историко-культурный, этимологический. Но всё это находится за пределами поставленной в настоящем сообщении задачи.

⁹ Подробнее о лит. *kaĩstas*, блр. *корста* и других родственных балтийских и славянских словах см. в книге: Откупщиков 1967, 211.

¹⁰ Развёрнутую критику этой гипотезы см. в работе: Откупщиков 2001, 77–80 и 226–234.

Literatūra

- Otkupščikov 1967 — Otkupščikov Ю.В. Из истории индоевропейского словообразования. Ленинград.
Otkupščikov 2001 — Otkupščikov Ю.В. Очерки по этимологии. Санкт-Петербург.
Трубачёв 1966 — Трубачёв О.Н. Ремесленная терминология в славянских языках. М.
Фасмер — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I–IV. М. 1964–1973.
Būga — Būga K. Rinkiniai raštai. T. I–III. Vilnius 1958–1961.
Fraenkel — Fraenkel E. Litauisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg; Göttingen 1955–1962.
Leskien 1891 — Leskien A. Die Bildung der Nomina in Litauischen. Leipzig.
Schmidt 1872 — Schmidt J. Die verwandtschaftsverhältnisse der indogermanischen sprachen. Weimar.
Skardžius 1931 — Skardžius P. Die slavischen Lehnwörter im Altlitauischen. Kaunas.

Jurgis Pakerys (Vilnius)

„Netaisyklinga“ paradigma žodyne: lie. *-inoti* veiksmažodžiai

Žodynuose greta leksinės bei kitos informacijos paprastai pateikiama ir gramatinė. Sudarant plačius istorinius ir tarminius leksikonus reikia nuspręsti, kaip pateikti žodžių formų variantus, „netaisyklingas“ (trūkstamas ar supletyvinis) paradigmas, kaip padėti skaitytojui tas paradigmas greit surasti.

Idomus atvejis — lie. *-inoti* veiksmažodžiai¹¹. Lietuvių kalbos žodyne (LKŽ) yra *budinoti, deginoti, garbinoti, linksminoti, mažinoti, rūstinoti, siekdinoti, stiprinoti, sveikinoti, šlovinoti, teisinoti, varginoti* ir kt. LKŽ nurodoma visa šių veiksmažodžių paradigma, pvz., *garbinoti, -oja, -ojo* (LKŽ-III: 117). Atkreiptinas dėmesys į tai, kad XVI a. Mažosios Lietuvos raštuose dažniausiai pasitaiko tik praet. kamienas *-inojo*, egzistuojantis šalia *-ino* (Palionis 1967: 135). Praes. kamienas *-inoja* XVI a. tekstuose labai retas¹², o inf. su *-ino-*, regis, apskritai nepasitaiko. Todėl tikėtina, kad pastarieji kamienai yra vėlesnės kilmės, pasidaryti lyginant „netaisyklingą“ paradigmą: šalia praet. *-inojo* galėjo atsirasti inf. *-inoti*, o greta *-inoti, -inojo* dėsningai susiformavo praes. *-inoja*¹³ (plg. Enzdelīns 1951: 836).

Vadinasi, pateikiant kalbamuosius veiksmažodžius žodyne, pageidautina atsižvelgti į jų šaltinių chronologiją ir nustatyti žodžio formų tarpusavio santykius. Pavyzdžiui, J. Bretkūno Biblijos vertime yra *varginojo* BB1Mak6,25 (LKŽ-XVIII: 158). Kadangi atitinkamų praes. ir inf. kamienų su *-ino-* neužfiksuota, rizikinga atstatyti paradigmą *varginoti, -oja, -ojo* (LKŽ ten pat)¹⁴. Forma *varginojo* Bretkūno raštuose greičiausiai priklauso *varginti, -ina, -ino* paradigmai kaip praet. variantas (plg. praet. 1Sg. *warginaw* BPII370₃). Vadinasi, *varginojo* ir kitos tokios formos galėtų būti įterptos į atitinkamus *-inti* veiksmažodžių straipsnius, pavyzdžiui, taip: *vārginti* (-yti K, Sn), *-ina, -ino* (*-inojo* BB). Kad skaitytojui tą formą būtų lengviau surasti, žodyne verta įterpti nuorodą *vārginojo* žr. *vārginti*. Iliustracinį sakinį reiktų dėti prie *vārginti*, kad vienės paradigmos formos būtų šalia (plg. pavyzdžius iš *vārginti* straipsnio: *varginami* BBRd3,47; *vargini* BB2Moz22,23; *vārginta* BB1Moz15,13 (LKŽ-XVIII: 159)).

Kai žodyno kartotekoje užfiksuotas tik praes. *-inoja* kamienas (pvz., 2Sg. *mėginoji* Mž438 (LKŽ-VII: 1001)), galima spėti realiai egzistavus ir visą paradigmą (jau minėta, kad praes. *-inoja* galėjo būti pasidarytas šalia inf. ir praet. su *-ino-*). Vis dėlto saugiausia būtų, jei antraštiniu straipsnio žodžiu tiesiog eitų forma *mėginoji*. Čia turėtų būti dedamas ir iliustracinis sakinytis, nes sunku įrodyti, kad *mėginoji* Mažvydo raštuose priklauso *mėginti, -ina, -ino* paradigmai.

Jei užfiksuota visa *-inoti* veiksmažodžio paradigma (*-inoti, -inoja, -inojo*), atskirą žodyno straipsnį rašyti visiškai pamatuota — juk bent formaliai čia yra savarankiškas žodis (o ne tam tikro žodžio formos

¹¹ Šių veiksmažodžių pateikimo žodyne problemą yra kėlęs S. Ambrasas (1999: 156–157).

¹² Pavyzdžiui, M. Mažvydo raštuose pavyko aptikti tik porą atvejų (praes. 2Sg. *mieginoghi* Mž 438₉, 3 *palinxfminojia* Mž 534₆), nors praet. *-inojo* rodo 10 formų; B. Vileto „Evangelijose bei epistolose“ praes. su *-inoja* apskritai nepasitaikė, bet 20 formų liudija praet. *-inojo*.

¹³ Plg. praes. ir inf. XIX a. šaltiniuose: *pasilinksminojam* PG; *svyrinojantij* Kel1881,190; *palinksminočiau* LC1883,11; *pasilinksminósim* KII39 (LKŽ-VII: 542; XIV: 367).

¹⁴ Atstatant tokią paradigmą, matyt, remiamasi santykiu *galvoti, -oja, -ojo* : *x, y, varginajo*. Iš čia *x = varginoti, y = varginajo*.

variantas)¹⁵. Sakysim, pavyzdžiais gerai pagrįstas *linksminti*, *-ója*, *-ójo* straipsnis (LKŽ-VII: 542): yra ir inf., ir praes., ir praet. formų. Tik reikšmių aiškinimas nevientisas: *linksminti* turi dvi nuorodas į *linksminti*, o *pa(si)linksminti* reikšmės pateikiamos pačiame straipsnyje, nors galima būtų nukreipti į atitinkamas *palinksminti* reikšmes ('nuraminti, paguosti', 'paprasmogauti' (LKŽ-VII: 543)).

Galop iškyla priesagos *-imas* veiksmy pavadinimų klausimas. Jei pamatinio veiksmazodžio visa paradigma neužfiksuota, galima būtų nurodyti tik pamatinį (praet.) kamieną su nuoroda į jo straipsnį. Pvz., straipsnį *apteisinojimas* (LKŽ-XV: 1087) galima būtų taip pakeisti: *apteisinojimas* sm. [...] → *apteisinojo* (žr. *apteisinti*) — čia iš karto nukreipiama į *apteisinti*, nes visos „taisyklingos“ paradigmos (*ap*)*teisinti*, *-ója*, *-ójo* (taip yra LKŽ-XV: 1087–88) atstatyti negalima (juk žinomos tik praet. formos).

Panašių problemų sudaro ir nepriešdėlinių veiksmazodžių atstatymas iš priešdėlinių, mišriųjų veiksmazodžių formos, sumišę daiktavardžių paradigmos, tam tikrų įvardžių interpretacija ir kt. Reikia tikėtis, kad gilėjant dialektologijos, kalbos istorijos ir leksikografijos tyrimams, naujieji žodynai taip pat patobulės ir patikslės.

Literatūra

- Ambrazas 1999 — S.Ambrazas. [Rec.:] Dominykas Urbas, Martyno Mažvydo raštų žodynas [...]. // Archivum Lithuanicum 1. Vilnius, 1999. — pp. 155–161.
Endzelīns 1951 — J.Endzelīns. Latviešu valodas gramatika. Rīgā, 1951.
Palionis 1967 — J.Palionis. Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a. Vilnius, 1967.

Ingrīda Pauniņa (Rīga)

Ieskats latviešu valodas aprepozicionālā instrumentālā leksiskās realizācijas galvenajās likumsakarībās

Latviešu valodas nomenu locīšanas paradigmā instrumentālis ir vienīgais locījums, kuram ir iespējami divi realizācijas veidi — aprepozicionāls savienojums un prepozicionāls savienojums (locīšanas paradigmā instrumentālī ietverta prepozīcija *ar*). Mūsdienās sintētiski analītiskā izteiksme instrumentāļa locījuma lietojumā joprojām pastāv un turpina attīstīties.

Šajā referātā dots ieskats aprepozicionāla instrumentāļa leksiskās realizācijas galvenajās likumsakarībās, jo lai gan bieži instrumentāļa prepozicionāla vai aprepozicionāla savienojuma lietošana latviešu valodā ir sinonīmiska, tomēr zināmos apstākļos tiek lietots vai nu tikai bezprieveārda, vai tikai prievārda savienojums, un bieži to var motivēt tieši ar leksiku.

Aprepozicionāls savienojums tiek lietots, lai izteiktu īpašību vai pazīmi, kas raksturo cilvēku vai citu dzīvu būtni, kā arī augus un nedzīvas būtnes, piemēram, *Vecais ķēniņš visā savā spožumā izkāpa pagalmā, kur kā lieli zelta putni nolaistiem spārniem stāvēja nodzeltējuši koki.* (K.Skalbe. Pasakas. R., 1979., 216. lpp.), *Mani turēja par mierīgu un laimīgu cilvēku, jo neviens nezināja, kādēļ es dzīvoju aizvērtām acīm* (K.Skalbe. Pasakas. R., 1979., 23. lpp.).

Pazīmes vai īpašības instrumentālis parasti lietots aprepozicionālā savienojumā tādos gadījumos, kur teikumā to tuvāk paskaidro kāds cits vārds, respektīvi epitets.

Aprepozicionāls savienojums tiek lietots arī izsakot darbības veidu, piemēram, *iet soļiem, iet kājām, dzert malkiem*, kā arī izsakot mēru, piemēram, *ēst kilogramiem, bērt riekšavām, lidot bariem*. Šādam aprepozicionālam instrumentālim piemīt tendence adverbializēties.

Var konstatēt, ka bieži vien instrumentāļa aprepozicionāls vai prepozicionāls lietojums ir kontekstuāli saistīts.

Dažiem aprepozicionāla instrumentāļa savienojumiem, piemēram, *ēst gariem zobiem, degt zilām ugunīm*, ir jau frazeoloģisks raksturs.

¹⁵ Semantiniai *-inoti* ir atitinkamų *-inti* veiksmazodžių skirtumai nėra visai aiškūs. Čia reiktų smulkesnių tyrimų.

Svetlana Polkovņikova (Daugavpils)

Runas verbu LSG paradigmātiskā aspektā

Mūsdienu lingvistika pamatojas uz atziņu, ka valoda veido noteiktā veidā organizētu sistēmu, t. i., organisku veselum, kura elementi ir likumsakarīgi saistīti viens ar otru un ir noteiktās attiecībās, tāpēc leksikas sistēmu kā kopumu nedalīti nav iespējams ne apgūt, ne izpētīt, — lai to darītu, leksika jādala un jāapkopo pēc noteiktām pazīmēm. Tāpēc leksikas analīzei jāizvēlas noteikta klasifikācijas vienība. Vārdus iedala galvenokārt pēc semantiskās līdzības vai tuvuma. Vārdi pēc semantiskās līdzības tiek apvienoti grupās ar visdažādākiem nosaukumiem un pēc visdažādākām pazīmēm (Verbu un frazeoloģismu saistāmība. Rīga, 1975).

Paradigmatiskās attiecības starp vārdiem nosaka pēc vārdu identiskuma un atšķirīguma. Identiskumu un atšķirīgumu konstatē, izpētot vārda semantisko struktūru. Katrs leksiskās nozīmes būtisks elements tāpēc tiek izdalīts kā būtisks kādai nozīmei, ka to nosaka noteikts kāda vārda paradigmātisks pretnostatījums citam vārdam vai vārdiem. Paradigmatiskās attiecības parādās leksikas sistēmiskumā — semantiskajos laukos, tematiskajās grupās, leksiski semantiskajās grupās, sinonīmu rindās, antonīmu pāros (Valodas sistēma. Rīga, 1976).

Leksikas sistēmā pētniekus interesē galvenokārt leksiski semantiskās pazīmes, jo pēc tām nosaka arī leksiski semantiskās grupas (turpmāk: LSG).

Šajā darbā gan par klasifikācijas, gan par analīzes vienību izvēlēta runas verbu LSG. Latviešu valodas leksiskajā sistēmā runas verbi veido noteiktu mikrosistēmu, kas nav viendabīga, jo tajā ietilpst daudz ļoti atšķirīgu verbu, ko nav iespējams raksturot pēc vienotiem principiem. Daudzas verbu nozīmes, kas ietilpst analizējamā verbu semantiskajā struktūrā, tiek lietotas pārnestā nozīmē. Līdz ar to var noteikt viņu sakarus ar citām LSG. Šķir divu veidu leksiskos sakarus: vieni ir tie, kas vērsti no LSG, t. i., runas verbi pāriet citās LSG, piemēram, *čalog, apieties, penterēt*. Un otrādi, kad verbi no citām LSG pāriet runas verbu LSG, piemēram, *grabēt, ņaudēt, bērt*. Lai gūtu priekšstatu par attiecībām LSG iekšienē un ar citām LSG ir lietderīgi runas verbu nozīmes analizēt detalizēti. Lai izdalītu verbu nozīmes semantiskās struktūras elementus, izmantota komponentu analīzes metode, kā arī daži transformēšanas paņēmieni. Kopumā no latviešu literārās valodas vārdnīcas astoņos sējumos (Rīga, 1972.–1996.) ekscerpēts ap 2000 vienību ar vienotājelementu „valodiskā darbība”.

Kā jau tika minēts, leksiskās sistēmas elementiem ir noteikta sakaru kārtība, proti, hierarhijas principa sakari. Elementi ar mazāku vispārinājuma pakāpi ir semantiski pakārtoti elementiem ar lielāku vispārinājuma pakāpi. Šajā sakarā var runāt par leksiskās sistēmas centra un perifērijas jēdzieniem. Centrālie elementi var būt raksturoti ar noteiktu pazīmju kopumu, tos var viegli noteikt un atšķirt, salīdzinot ar citām tādas pašas parādības vienībām, perifēriskās vienības grūtāk atšķirt, to raksturīgāko pazīmju kopums ir neskaidrs (А.Гудавичюс. Сопоставительная семасиология литовского и русского языков. Вильнюс, 1985).

Олег Всеволодович Поляков (Вильнюс)

К вопросу об электронной лексикографии

1. Появление компьютерной техники и её интенсивное развитие в последнее десятилетие имело огромное положительное воздействие на развитие лексикографии. Если ранее лексикография представляла собой одну из трудоёмких областей языковедения, поскольку создание различных словарей требовало огромного количества времени, то теперь, в связи с изменившимися возможностями, она стала одной из самых динамично развивающихся областей науки. Сейчас уже с полной определенностью можно говорить о возникновении электронной лексикографии. Это

направление стало вполне возможным, так как в последние годы мощность персональных компьютеров резко возросла: если в 1996 г. в широкой продаже были персональные компьютеры мощностью 1,5 гигабайта и RAM 64 мегабайта, то спустя пять лет эти параметры уже увеличились во много раз и они постоянно растут. Всё это создает самые благоприятные возможности для развития электронной лексикографии и применения её в научном и учебном процессе.

2. Первым этапом электронной лексикографии было появление в программах «Word Perfect» и позднее «Windows» программ проверки правописания, тезаурусных словарей, программ по проверке синтаксиса, а также примитивных статистических программ. Эти программы с появлением каждой новой версии «Windows» постоянно совершенствуются. Новым этапом здесь, по всей видимости, будет создание хороших синтаксических и стилистических программ. В настоящее время данные программы уже не удовлетворяют нынешних потребностей.

3. Следующим этапом электронной лексикографии было создание специальных электронных словарей. Примером таких словарей может служить электронная версия «Dabartinės lietuvių kalbos žodynas». Этот словарь во многом изменил работу лексикографа, основным орудием которого ранее было создание огромного количества карточек с их последующей обработкой. Большую часть этой работы в настоящее время можно выполнить с помощью указанной версии. Возможности применения данной версии самые различные: это, прежде всего, и исследование литовской просодики, морфонологии, грамматики. Морфонологическое исследование современного литовского языка с помощью этого электронного словаря позволяет эффективно использовать полученные данные и для изучения диахронической акцентологии. Недостатком этого электронного словаря является устаревшая базовая программа «FoxPro», с которой он используется. В этом отношении более совершенными являются электронные словари типа: «Slovar Slovenskega Knjižnega Jezika», работающий с программами «Windows».

4. Широкое внедрение компактных дисков в работу персональных компьютеров привело к возникновению и широкому использованию электронных энциклопедических словарей. В настоящее время некоторые из них, как, например, «Большая энциклопедия Кирилла и Мефодия», «Encarta» и др. работают параллельно с толковыми словарями (первая — с «Толковым словарём русского языка» С.И.Ожегова и Н.Ю.Шведовой). На компактных дисках появились также и полные собрания сочинений А.С.Пушкина, Л.Н.Толстого, Ф.М.Достоевского, А.П.Чехова и мн. др. Всё это также позволило качественно изменить учебный процесс и значительно сократить время на научные исследования, связанные с изучением языка писателей, созданием словарей их языка, языковых корпусов и т. д.

5. Новым этапом в развитии электронной лексикографии, по всей видимости, будет совершенствование программ, связанных с использованием словарей и их поискового аппарата. Появление все более мощных персональных компьютеров и мощных программ для них позволяет с оптимизмом смотреть на будущие результаты и ожидать их скорого появления.

Iveta Pūtele (Rīga)

Latviešu valodas profesiju nosaukumu leksiskās īpatnības

Par profesiju nosaukumu aizsākumu var uzskatīt senos ar cilvēka nodarbošanos saistītos darītājevārdus. Tie parasti pieder pie mantotās leksikas slāņa un ir attiecināmi uz ļoti seniem latviešu nodarbošanās veidiem, sniedzot daudz vēsturisku liecību par latviešu nodarbošanos senatnē (*arājs, bitenieks, dobracis, dravnieks, dzirkalis, ecētājs, kūlējs, vērpēja* u.c.).

Seno amatu nosaukumu vidū sastopami arī aizguvumi, kas radušies kaimiņtautu kontaktu ietekmē (*prēdāja, rijnieks*).

Nonākot politiskā un ekonomiskā atkarībā no vāciešiem 12., 13. gs., vērojams straujš ģermānismu pieaugums (*dreimanis, ģērmanis, sniķeris, vēveris, zāģeris*).

Arī mūsdienās profesiju nosaukumu leksiku veido vārdi, kas darināti:

- no mantotām saknēm,
- mantotām saknēm pievienojot aizgūtus afiksus,
- aizgūtām saknēm pievienojot latviskas cilmes afiksus (*anodētājs, bituminētājs, blanšētājs, kristalizētājs, valcētājs* u.c.),
- internacionālam celmam pievienojot aizgūtus postfiksālus elementus (*defektoskopists, dokumentologs, reliģiologs*).

Lielu latviešu valodas profesiju nosaukumu daļu veido aizguvumi, parasti internacionālisti (*agronoms, anesteziologs, arheologs, ģeogrāfs, logopēds, pediatrs* u.c.).

Jānis Rozenbergs (Rīga)

Leksika stilistikas aspektā

1. Leksika ir verbālās komunikācijas pamats — tās informācijas primāro funkciju veicēja, kas nodrošina saziņu ar sevi un citiem, fiksē domāšanas darba rezultātus, kā arī cilvēka emocionāli ekspresīvā satura izpratni.

2. Vārdi ir dažādi un visi valodā ir vajadzīgi, tikai katram sava vieta un funkcija. Un šajā sakarā izvirzās jautājumi: 1) par vārdu un to nozīmju klasifikāciju, 2) par vārda nozīmes komponentiem un to raksturu, 3) par vārda izmantošanas sfērām, 4) par vārda sakaru ar valodas normām, 5) par vārda funkcijām komunikācijā un mākslā.

3. Nav vienotas pēc viena principa izveidotas vārdu klasifikācijas, jo nav arī šādas klasifikācijas tam, ko šie vārdi nosauc. Taču vārdu, to nozīmju un leksiski semantisko komponentu klasifikācijā ir izstrādāti tradicionāli modeļi.

4. Temata sakarā var izvirzīt dažus pieņēmumus: 1) ir t.s. neitrālā leksika un stilistiski tonētā, gan vienai, gan otrai ir stilistiskās potences. Pirmajai tās realizē konsituācija, otrajai — vārdu marķētā, patstāvīgā papildinformācija (stiliskā vai/un emocionāli ekspresīvā).

5. Komunikācijas akta vide nosaka leksikas izmantošanas izvēli. Taču latviešu, tāpat kā radniecīgās valodās leksikas izvēli var ietekmēt komunikatora personiskie ieskatī. Tie var radīt problēmjautājumus par leksikas izmantošanu literārā rakstu valodā, sarunvalodā un neliterārās valodas paveidos.

Minēto problemātiku var arī ietekmēt, piemēram, globāli strāvojumi šais jautājumos, individuāli vārdu aktualizācijas meklējumi, „personības” reklamēšanas tendences u.c. faktori.

6. Vārda lietojuma sfēras nosaka komunikācijas akta vide un komunikatora subjektīvā attieksme pret informācijas saturu un komunikācijas vidi, kas emocionāli estētiskā aspektā izpaužas kā subjektīvs vērtējums vai/un pārdzīvojums.

7. Vārds ir būtisks valodas normu izstrādē un normētas valodas lietošanā. Tas palīdz nodrošināt valodas stabilitāti un sekmē valodas attīstības jautājumu risināšanu.

8. No valodas būtības un funkciju viedokļa jādiferencē komunikatīvie un nekomunikatīvie teksti/runas. Pirmie tiek izmantoti saziņas procesā, otrie — kā vārda mākslas matērija un forma.

Šajos dažādos tekstos/runās leksikas izmantojums ir atšķirīgs, jo jēdzienu izteikšanai un tēlu veidošanai katrai ir savi atšķirīgi paņēmieni.

9. Katrā attīstītā valodā vārdu ir simtiem tūkstošu, arī latviešu valodā. Lai fiksētu šīs valodas mūsdienu leksisko bagātību, ir nepieciešams liels un pastāvīgs darbs vārdu konstatēšanā un to kvalificēšanā, bet tas vairākās jomās ir iestrēdzis pēc Latviešu literārās valodas vārdnīcas izstrādes.

Valentīna Skujiņa (Rīga)

Daudzvalodu terminu skaidrojošo vārdnīcu veidošanas problēmas

1. Latvijā kopš 20. gs. 90. gadiem populārākais terminu vārdnīcu tips ir skaidrojošās četrvalodu vārdnīcas: reizē ar latviešu valodas terminiem un to skaidrojumiem tiek doti terminu ekvivalenti angļu, krievu un vācu valodā.
2. Gatavojot daudzvalodu terminu skaidrojošās vārdnīcas, salīdzinājumā ar vispārlietojamās leksikas vārdnīcām ir vairākas papildproblēmas: kā izkārtojami vārdkoptermini (pēc pamatvārda vai pēc pirmā vārda), kā dodami saliktie termini: kā piemēri pie pamattermina vai — kā patstāvīgi skaidrojami termini, kā dodami sinonīmi, kā veidojami un saskaņojami skaidrojumi u.c.
3. Vairākās nozīmēs aktuāla ir starptautisko standartu tulkošana, turklāt latviešu valodas termina un tā definīcijas izvēlei tiek izmantoti vairāku (visbiežāk trīs) valodu paraugi, kas nereti ir jēdzieniski atšķirīgi vai pat pretrunīgi.
4. Latvijas Zinātņu akadēmijas Terminoloģijas komisijas praksē šajos jautājumos uzkrāta zināma pieredze, kas turpina pilnveidoties. Terminu izvēlē pamatprasība — terminu sistēmiskums un atbilstība valodas leksikas sistēmai, skaidrojumu veidošanā galvenais — jēdzieniskā skaidrība, ko panāk ar nepieciešamo un pietiekamo pazīmju minēšanu (vai aprakstu).

Anitra Tīsiņa (Rīga)

Krāsu nosaukumi G.F.Stendera vārdnīcā „Lettische Lexikon”

1789. gadā Jelgavā iznāca Gotharda Frīdriha Stendera vārdnīca „Lettisches Lexikon” — nākamais lielākais iespaiddarbs latviešu valodā pēc Glikas Bībeles. G.F.Stendera darbu veido vācu-latviešu vārdnīca, kurā ir apmēram 14 000 šķirkļu, un latviešu-vācu vārdnīca, kurā ir apmēram 7000 šķirkļu.

Šķirkļu izkārtojums, izvirzot šķirkļa vārdus pa kreisi, padarījis vārdnīcu labi pārskatāmu. Pārskatāmību nodrošina arī vācu un latviešu vārdu grafiskais pretnostatījums — latviešu valodas vārdi iespiesti latīņu burtiem, bet vācu vārdi — gotiski. Par avotiem, veidojot šo vārdnīcu, G.F.Stenderam kalpojusi Kaspara Elversa vārdnīca (1748), Jakoba Langes vārdnīca (1777), tā laika iespiestā literatūra un paša Stendera vērojumi.

Krāsu un krāsu toņu nosaukumi vārdnīcā atrodami gan atsevišķos šķirkļos, gan arī citu šķirkļu skaidrojumos, piemēram, *Rubin* — *sarkans, dārgs akmins* (486.). Dažviet krāsas kalpojušas arī par reāliju raksturojuma būtiskāko sastāvdaļu šķirkļa skaidrojumā, piemēram, *Dambrett, siehe Brettspiel* — *raibs galdiņš ar baltahm un melnahm pleķķehm, kas pamischu eet* (156.).

Dažkārt atsevišķu krāsas nosaukumu skaidrojums pilnībā atšķiras no skaidrojuma, kas tam dots mūsdienu vārdnīcās, piemēram, *Indigo* — *sillaunas zahles zilluma zahles* (344.)

Interesanti, ka dažviet krāsas nosaukums ietverts tikai vāciskajā šķirklī, bet neatspoguļojas latviešu tulkojumā, piemēram, *abbläuen* — *dikti nokult, nopehrt* (4.)

Krāsu nosaukumu atainojums un skaidrojums šķirkļos vācu-latviešu un latviešu-vācu daļās atšķiras. Piemēram, krāsas nosaukuma *balts / weiß* atveide vārdnīcā ir šāda (sk. tabulu).

Aplūkojot tabulu, redzams, ka vācu-latviešu daļā šķirkļa ligzdā doti detalizētāki baltās krāsas toņu apzīmējumi — gan atvasinātais krāsas nosaukums *pabalts*, gan ar salikteni vācu valodā un salīdzinājuma konstrukciju latviešu tulkojumā apzīmēti krāsas toņa nosaukumi, piemēram, *kreidweiß balts kā krihte*. Jāpiebilst arī, ka frazeoloģismus Stenders nav tulkojis burtiski, bet gan devis tiem aprakstošu tulkojumu.

<p style="text-align: center;"><u>weiß</u> — balts</p> <p>— <i>machen</i>, <i>baltoht</i>, (<i>eht</i>) <i>baltinaht</i> <i>weiß</i>, <i>ziemlich</i>, <i>pabalts</i></p> <p>— <i>wie Milch</i>, <i>balts kā peens</i> <i>der einen weißen Kopf hat</i>, <i>kam sirma galva irr</i> <i>aus schwarz weiß machen</i> <i>teesu pahrgroziht</i> <i>einem etwas weiß machen</i> <i>zittu pahrmahniht</i> <i>sich weiß brennen</i> <i>liktees ne ko zinnots</i> <i>kreidweiß</i> <i>balts kā krihte</i> <i>schneeweiß</i> <i>balts kā sneegs</i> (692.)</p>	<p style="text-align: center;"><u>balts</u>, <i>a</i>, <i>weiß</i></p> <p><i>baltas deenas redzeht</i>, <i>gute Tage haben</i> <i>ta baltaka deena</i>, <i>der glücklichste Tag</i> <i>lihds scho baltu deenu</i>, <i>bis auf den heutigen Tag</i> <i>balta ligawipņa</i>, <i>schöne Geliebte</i> <i>balta mahmulite</i> <i>trautes Mütterchen</i> (16.)</p>
---	---

Anta Trumpa (Rīga)

Atsevišķu latviešu un lietuviešu valodas adjektīvu semantiskā diferenciacija: latv. *šķīsts*, liet. *skýstas*; latv. *skaists*, liet. *skaistùs*; latv. *tikls*, liet. *tiklùs*

Visus trīs šos vārdu pārus (latv. *šķīsts* ‘tikumīgs, nevainīgs’; izloksnēs ‘šķīdrs’: liet. *skýstas* ‘šķīdrs; nenopietns, nenobriedis’; latv. *skaists* ‘daiļš, glīts’: liet. *skaistùs* ‘košs, spilgts, skaidrs; godīgs, nevainīgs’; latv. *tikls* ‘tikumīgs’: liet. *tiklùs* ‘uzticīgs, lētticīgs; godīgs, godprātīgs’) nosacīti varētu pieskaitīt vienai tematiskajai grupai — morāles īpašību apzīmējumiem —, jo vismaz viens pāra vārds (latv. *šķīsts*, latv. *tikls*, liet. *tiklùs* un liet. *skaistùs*) raksturo kādu ar morālu tīrību saistītu īpašību.

Latv. *šķīsts* ‘tikumīgs, nevainīgs’, izloksnēs ‘šķīdrs’: liet. *skýstas* ‘šķīdrs; nenopietns, nenobriedis’. Gan latviešu, gan lietuviešu valodas vārds ir atvasināts no attiecīgajiem darbības vārdiem — latviešu *šķīst* ‘tapt šķīdram’ un lietuviešu *skýsti* ‘t. p.’ K.Karulis, pamatojoties uz radniecīgo valodu materiāliem (senpr. *skijstan* ‘tīru, šķīstu’, kr. *чистый* ‘tīrs’, po. *czysty* ‘tīrs’), uzskata, ka šo vārdu pirmatnējā nozīme ir bijusi ‘būt, tapt dzīdam, tīram’, taču citu valodu piemēri (gr. *σχιζω* ‘atšķeļ’, go. *skaidan* ‘atdalīt’ u. c.) liek domāt par citādu semantikas attīstību. J.Endzelīns šajā ziņā velk paralēles ar latīņu *liquidus* ‘šķīdrs, plūstošs, tīrs’, norādot uz tipisku nozīmes pārmaiņu ‘šķīdrs’ → ‘tīrs’. Tas liek domāt, ka lietuviešu vārds tomēr ir saglabājis senāku nozīmi (tā lietota arī vairākās latviešu valodas izloksnēs, piemēram, Saikavā, Rūjienā, Valmierā, Gulbenē, u. c.) un latviešu literārajā valodā ir redzama tālāka nozīmes attīstība: ‘šķīdrs’ → ‘tīrs’ → ‘nevainīgs’. Turklāt pēdējā nozīme ‘nevainīgs’, iespējams, ir izveidojusies vai aktualizējusies līdz ar kristīgās reliģijas un tās tekstu izplatību. Mūsdienu latviešu valodā vārds netiek īpaši bieži lietots un mūsdienu latviešu valodas vārdnīcās tam dažkārt pat dota norāde „novecojis”. Arī lietuviešu valodas vārds *skýstas* nav viennozīmīgs, tam sastopamas pārnestās nozīmes ‘nenopietns, nenobriedis’, kā pamatnozīmei tomēr saglabājoties senākajai nozīmei ‘šķīdrs’.

Latv. *skaists* ‘daiļš, glīts’: liet. *skaistùs* ‘košs, spilgts, skaidrs; godīgs, nevainīgs’. Šie abi vārdi ir etimoloģiski saistīti ar iepriekšējo vārdu pāri. K.Karulis uzskata, ka baltu pirmvalodā vārda *skaistas nozīme bija ‘tīrs, skaidrs’. Lietuviešu valodā šī nozīme vēlāk attīstījās par ‘gaišs, košs, spilgts, skaidrs, sārts’ → ‘morāli tīrs, tikumīgs, šķīsts, nevainīgs’, latviešu valodā savukārt par ‘skaists’. Lai gan šī pēdējā lietuviešu valodas vārda nozīme ‘šķīsts, nevainīgs’ ir pārnestā nozīme un tālāka nozīmes attīstības procesa rezultāts, mūsdienās tā nebūt nav dominējošā un lietuviešu valodas vārdnīcās parasti tiek sniegta kā pēdējā. Savukārt, runājot par latviešu valodas vārdu *skaists*, interesants liekas fakts, ka 19. gs. beigās un 20. gs. sākumā latviešu valodas tekstos uzkrītoši bieži sastopams vārdu savienojums *skaists laiks*. *Skaists laiks* ir skaidrs laiks, un varbūt šajā vārdu savienojumā ir saglabājusies vārda *skaists* senāka nozīme ‘skaidrs’.

Latv. *tikls* ‘tikumīgs’: liet. *tiklùs* ‘uzticīgs, lētticīgs; godīgs, godprātīgs’. Atšķirībā no iepriekš aplūkotajiem vārdu pāriem šajā gadījumā nozīmju atšķirība nav tik liela, tomēr par gluži identiskām tās uzskatīt nevarētu — arī šeit ir novērojams nozīmes attīstības process. Tā latviešu vārdam *tikls* senajās vārdnīcās ir dota ne tikai mūsdienās pazīstamā nozīme ‘tikumīgs’, bet arī ‘derīgs’ (G.F.Stenders). Paši seno

vārdnīcu autori šo vārdu saista ar verbu *tikt* 'patikt' — 'tikumīgs' = 'patīkams'. Savukārt senākajā nozīmē 'derīgs' varbūt parādās saistība ar verba *tikt* senāku nozīmi 'derēt', kas saglabājusies lietuviešu valodas vārdā *tikti* 'derēt'. Arī vārds *tikls*, kas, spriežot pēc vārdnīcām un vēl 19. gs. beigu tekstiem, agrāk ir bijis samērā izplatīts, mūsdienās tiek lietots diezgan reti un vārdnīcās parasti sniegts ar norādi „novecojis”. Lietuviešu valodas vārds *tiklūs*, kas mūsdienu lietuviešu literārajā valodā netiek lietots, bet ir fiksēts vairākās izloksnēs un atsevišķās senākās vārdnīcās (M.Miežins), pēc etimologu (E.Frenkela) domām, ir atvasināts no lietuviešu verba *tikti* 'derēt'. Nozīme 'godīgs', visticamāk, radusies līdzīgi kā latviešu 'tikumīgs': 'labs, derīgs, patīkams' → 'godīgs'. Nozīmes 'uzticams; lētticīgs', iespējams, radušās tautas etimoloģijas rezultātā — saistot vārdu *tiklūs* ar verbu *tikēti* 'ticēt'.

Domājams, ka aplūkotās grupas vārdi, kas apzīmē morāles īpašības, attiecīgās nozīmes, visticamāk, ir ieguvuši, izplatoties kristietībai. Mūsdienās tos lieto reti (parasti reliģiskos tekstos) un tie tiek uzskatīti par novecojušiem (latv. *šķīsts* un latv. *tikls*), vai arī šīs morālo īpašību apzīmējošās nozīmes kļūst par perifērajām, sākot dominēt citām nozīmēm (liet. *skaitūs*). Mūsdienās šie jēdzieni sabiedriskajā apziņā ir zaudējuši lielu daļu no tās nozīmības, kas tiem bija raksturīga, piemēram, 19. gs. sākumā, un tas atspoguļojas arī valodā.

Laura Freimane (Rīga)

Aizguvumi latviešu jauniešu sarunvalodā

Jauniešu sarunvaloda ir brīva, nepiespiesta, nesagatavota, pārsvarā mutvārdu komunikācijas situācija jauniešu vidū. Latvijā jauniešu specifiskās runas apzīmēšanai izmanto arī terminus skolēnu žargons, jauniešu slengs, jaunatnes žargons un studentu žargons.

Jauniešu sarunvalodai ir raksturīga nevērīga, nevīžīga un bieži vien pat rupja vārdu izvēle, kas ir kā rezultāts iespējai neievērot valodas normas. Šī familiārā un īpatnēji asprātīgā leksika runai piedod īpašu emocionāli ekspresīvu nokrāsu un rada jauniešiem patīkamu komunikācijas situāciju.

Vārdu krājuma paplašināšanai jaunieši bieži izmanto aizguvumus no citām valodām. Šādu aizguvumu biežums ir izskaidrojams ar to, ka jaunieši vēlas izpatikt saviem vienaudžiem. Valodas, no kurām vārdi tiek aizgūti, jauniešu vidū spēlē lielu lomu. Tās tiek apgūtas skolā, lietotas apkārtējā vidē u.c.

Latviešu jauniešu sarunvalodā ir vērojami aizguvumi no vācu, krievu un angļu valodām.

Rusismi ir izplatīti, jo Latvija vairāk nekā 30 % iedzīvotāju krievu valoda ir dzimtā valoda. Tāpēc arī daudzi latviešu jaunieši runā krieviski un komunicē ar krievu jauniešiem. Kaut arī krievu valoda kā svešvaloda pēdējo 10 gadu laikā ir zaudējusi savu vērtību, tā ir un būs nozīmīga valoda Latvijā. Šajā sakarā protams ir samazinājies to jauniešu skaits, kuri ļoti labi pārzina krievu valodu un tādēļ, izmantojot savā runā rusismus, jaunieši parāda savu svešvalodu prasmi, kas līdzaudžu vidū tiek novērtēta pozitīvi.

Angļu valoda ir pirmā obligātā svešvaloda skolā. Jaunieši uzskata, ka angļu valodas zināšanas pieder pie valodas normas un labāk zina angļu valodu nekā citas svešvalodas, tādā veidā apliecinot savu pārliecību ar reālām valodas zināšanām. Un jaunieši arī apliecina, ka viņiem ikdienā ir nepieciešamas angļu valodas zināšanas: darbā ar datoru, ceļojumos, sarakstē ar draugiem u.c. Tāpēc anglismi jauniešu sarunvalodā pat vairs netiek uztverti kā paaugstināta stila vārdi, kā tas bija 90-o gadu sākumā.

Salīdzinoši reti ir sastopami aizguvumi no vācu valodas. Šis fakts varbūt ir izskaidrojams ar to, ka vācu valoda kā svešvaloda ir mazāk populāra un skolā tā tiek mācīta kā 2. vai 3. svešvaloda. Ģermānismu lietošana var radīt arī neizpratni no sarunu biedru puses, kuri šo valodu nepārzina.

Baltų ir tocharų leksikos gretybės (namų, jų aplinkos, ūkinių reikmenų pavadinimų LSG)

Tyrinėjime morfonologiniu ir semantiniu aspektais analizuojama 15 įvairaus giminingumo laipsnio porų, turinčių etimologinių atitikmenų baltų bei tocharų kalbose. Pagal reikšmę leksemas galima suskirstyti į tokias grupes:

1. Žodžiai, reiškiantys pastato (namo), aptvaro dalis (ar patį aptvarą): balt. **dvar-/*dur-* ‘durys, vartai’, toch. B *twere* ‘durys’; balt. **vart-* ‘tvoros dalis, suveriamos durys’, toch. B *wartto* ‘miškas, medžių aptvaras’; balt. **žardas* ‘aptvaras’, toch. B *ker(c)iyi* ‘rūmai’; balt. **virbas* ‘lazdelė, šakelė’, toch. A *warp*, B *werpe* ‘aptvaras’.
2. Žodžiai, reiškiantys įrankius, statybos, buities reikmenis: lie. *spartas* ‘ryšys, virvė’, toch. A *spartu* ‘plaukų verpetas’; r. balt. **svarpstas* ‘gražtas’, toch. A *sparp*, *svarp* ‘virvė’; balt. **girnū-* ‘girmos’, toch. B *kārweñe* ‘akmuo, uola’.
3. Žodžiai, reiškiantys baldus: pr. *lasto* ‘lova’, toch. B *lesto* ‘lova, gūžta’, r. balt. **sōlas* ‘ilgas sėdimas baldas’, toch. B *sāle* ‘pagrindas’.
4. Žodžiai, reiškiantys indus: pr. *gnode* ‘duongeldė’, toch. B *kanti* ‘pyrago rūšis’; r. balt. *pōdas* ‘indas valgiui virti’, toch. A *pal*, B *pele* ‘įstatymas’.
5. Žodžiai, reiškiantys padargus: r. balt. **jungas* ‘pakinktas’, toch. A *yokām* ‘durys’, lie. *arklas*, toch. AB *āre* ‘plūgas’, pr. *kelan* ‘ratas’, toch. B *kokale* ‘vežimas’.
6. Žodžiai, reiškiantys plaukimo reikmenis: lie. *aldija* ‘valtis’, toch. AB *olyi* ‘valtis’.

Kilmės požiūriu analizuojamoji giminiška baltų ir tocharų leksika atstovauja:

- a) senajam praindoeuropietiškam sluoksniui (šiai grupei priklausytų žodžiai, įvardijantys ‘aptvarą’, ‘vartus’, ‘duris’, ‘virbą’, — visi jie deverbatyvai);
- b) leksikos sluoksniui, susiformavusiam tam tikrų dialektų koegzistencijos metu (periferinei leksikai galbūt priklausytų leksemos, pavadinančios ‘puodą’, ‘laivelį’, ‘ratus’);
- c) ekskliuzyviniam leksikos sluoksniui (‘gulto’, ‘lovos’ ir ‘suolo’ pavadinimai).

Darybos požiūriu minėtieji vardažodžiai yra vediniai iš indoeuropietiško veiksmožodinių šaknų. Tai fleksijos vediniai, kurių darybos grandinė ne visais atvejais yra visiškai akivaizdi (daugeliu atvejų galima tik numanyti tą veiksmožodinę šaknį, kuri davė pradžią deverbatyvui). Fleksijų vediniai baltų ir tocharų kalbose (atskirai paėmus) priklauso kai kada skirtingiems, kai kada tiems patiems linksniavimo tipams (kamienams). Daiktavardžiai, pavadinantieji namų apyvokos reikmenis, baltų bei tocharų kalbose dažniausiai yra padaryti iš ide. verb. *CeRC-* struktūros šaknų: lie. *virbas*, toch. A *warp*, B *warpe* (abu **o-*kamieniai); lie. *durys* (**i-*kamienis), toch. B *twere* ‘durys’ (**o-*kamienis).

Keletas giminiškų porų yra priesagų vediniai iš indoeuropietiško veiksmožodinių šaknų. Tos pačios priesagos rodo, jog baltų ir tocharų daiktavardžiai galėjo būti pasidaryti indoeuropiečių prokalbės laikais. Labai dažnai daiktavardžiai baltų ar tocharų kalbose (atskirai paėmus) yra patyrę įvairių pakitimų (perėję į kitus kamienus, gerokai suabstraktėjusi jų reikšmė). Minėtieji priesagų vediniai dažniausiai yra iš ide. verb. *CeRC-* tipo šaknų:

- a) **-to-* (baltų kalbų): **-t-* (tocharų k.) priesagų vediniai, pvz.: lie. *spartas* ‘ryšys’, toch. A *spartu* ‘plaukų verpetas’; lie. *vartai*, toch. A *wart* ‘miškas’;
- b) **-st-* ar **-t-* priesagų vediniai: pr. *lasto* ‘lova’, toch. B *lesto* ‘lova, gūžta’.

Likusiąją gretinamosios leksikos dalį sudaro skirtingo darybinio statuso giminiška baltų ir tocharų leksika: lie. *arklas* (*-kl-* priesagos vedinys), toch. A *āre* ‘plūgas’ (fleksijos vedinys); lie. *girmos* (**-no-* priesagos vedinys, deadjektyvas), toch. B *kārweñe* ‘akmuo’ (**-on-* priesagos vedinys); lie. *jungas* (fleksijos vedinys), toch. A *yokām* ‘durys’ (*-ām-* priesagos vedinys); lie. *puodas* (fleksijos vedinys), toch. A *pal*, B *pele* ‘įstatymas’ (**-lo-* priesagos vedinys).

Dialektālie aizgūtie personu nosaukumi: semantiskā adaptācija

Dialektālo aizgūvumu salīdzinājums dažādās valodās rāda, ka tematiski tie visvairāk ir saistīti ar lauksaimniecību, mājsaimniecību un sadzīvi. Lituānismu analīze Lietuvas pierobežas sēliskajās izloksnēs liecina, ka tematiski tie attiecināmi uz dažādām saimnieciskās darbības sfērām, cilvēku sadzīvi. Tomēr samērā plašu grupu veido personu nosaukumi.

Aknīstes, Gāršenes, Lašu un Prodes izloksnē ir ap pussimtu no lietuviešu valodas aizgūtu personu nosaukumu un to variantu.

Tie raksturo personas 1) pēc fiziskajām īpatnībām un rakstura iezīmēm: *aldavnieks* 'trakulis, palaidnis, padauza'; *aitivars* 'pārgalvīgs trakulis'; *a'pidvaķis* 'mulķis, lempis'; *neģērtēlis* 'nemākulīgs, nekam nederīgs cilvēks'; *netiķelis* 'netiklis, slaists'; *sapuvēlis*, *sapivēlis* 'nejēga, neveikls cilvēks'; *šaipla*, *šipla*, *šiepla*, *šieplis* 'cilvēks, kas vienmēr smejas; tāds, kas citus izsmej'; *švēplis* 'cilvēks, kas šļūpst; mulķis'; *žlebinis* 'cilvēks, kas neskaidri runā'; *žveiris* 'šķielacis' u. c.; 2) pēc sociālajām un savstarpējām attiecībām: *bičulis*, *bičuolis* 'tas, kas kopā ar kādu citu tur bites; tas, ar ko apmainās bitēm'; *uošve* 'vīramāte'; *uošvis* 'vīratēvs'; *uškūris* 'iegātnis'; *viršinieks* 'virsnieks, priekšnieks'; *žīņnotājs* 'pareģis, zīlnieks' *žmuogs* 'lietuvietis' u. c.; 3) pēc nodarbošanās veida: *bičulis* 'bitenieks (reti)'; *dāržinieks* 'dārznieks'; *ģirkilis* 'akmeņkalis'; *klumpenieks* 'koka tupeļu darinātājs'; *pečkūris* 'krāsnekuris, rijas kurinātājs'; *šeriks*, *šeruks*, *širuks* 'visa ciema kopējais lopu gans, lopu kopējs' u. c.

Dialektu pētnieki norāda, ka izloksņu leksikā ir procentuāli vairāk ekspresīvās leksikas, turklāt tā ir noturīgāka nekā neitrālā leksika. Īpaši tas ir attiecināms uz personu nosaukumiem, arī aizgūtajiem, jo šo tematisko grupu mazāk ietekmē dažādi ekstralingvistiskie faktori, piem., reāliju zudums.

Pētījamā areāla valodiskā situācija nav viendabīga, būtībā tas ir sarežģīts vairāku valodu (galvenokārt baltu un slāvu) un to izloksņu kontaktu savijums, kas izpaudies divvalodībā vai daudzvalodībā un diglosijā (literārās valodas un tās izloksnes kontakts).

Pētījamās izloksnēs ir fiksēti personu nosaukumi, kuru aizgūšanas (ne ģenētiskais) avots ir lietuviešu valoda. Lietuviešu valoda ir bijusi tikai starpniekvaloda, bet ģenētiskais avots ir kāda no slāvu valodām. Lietuviešu valodas kā starpniekvalodas ietekme ir izpaudusies formālo pazīmju uzslāņojumā aizgūvuma ģenētiskās valodas pazīmēm, piem., *bumbiza* un austrumlietuviešu *bumbizas*, lietuviešu *bambiza*, poļu un baltkrievu *bambiza*.

Semantiskā adaptācija ir ļoti daudzveidīgs process. Tā var izpausties kā leksisko aizgūvumu semantikas kvantitatīvi pārveidojumi, kad notiek polisēmiska vārda nozīmes apjoma sašaurināšanās. Tie var būt arī devējvalodas vārda nozīmes kvalitatīvi pārveidojumi: var mainīties nozīmes denotatīvais vai konotatīvais komponents. Aizgūvumiem var parādīties pilnīgi jaunas, no devējvalodas atšķirīgas nozīmes. Toties semantiski nepārveidotu personu nosaukumu pētījamās izloksnēs ir maz: latviešu un lietuviešu valodā tie ir monosēmiski vārdi, piem., *padeģēlis* 'tas, kuram ugunsgrēkā sadegusi manta'; *piršlis* 'precinieks, starpnieks, kas palīdz sievu bildināt'; *tiņģinis* 'sliņķis'; *uškūris* 'iegātnis'.

Semantiski nepārveidoti ir arī personu nosaukumi, kas saglabājuši leksiskās nozīmes konotatīvo komponentu — nievājuma nokrāsu, piem., *a'pidvaķis* 'mulķis, lempis'.

Lielākā aizgūto personu nosaukumu daļa ir semantiski pārveidota, jo, kā zināms, vārdam, pārejot no vienas leksiski semantiskās sistēmas otrā gan starpniekvalodu, gan literārās valodas un dialektu kontaktu gadījumā, viss vārda semantisko elementu kopums tiek adaptēts ļoti reti. No lietuviešu ekvivalenta var būt pārņemta kā pamatnozīme, tā arī atvasinātās nozīmes. Turklāt ne visiem aizgūtajiem lituānismiem pētījamās izloksnēs ir viena un tā pati nozīme.

Bieži vien aizgūto personu nosaukumu nozīme ir veidojusies uz nozīmes pārnese pamata kā atšķirīga dialektāla nozīme, realizējoties nozīmes pārnesei uz līdzības pamata no parādības, priekšmeta vai kāda personas nosaukuma pārnese uz citu personu, piem., *žaislis* 'cilvēks, kas ākstās, āksts', iespējams,

aizgūts no lei. *žaišlas* ‘rotaļlieta’, sal. arī *žaislūs* ‘rotaļīgs’; *lupiķis* ‘laupītājs’, sal. lei. *lupikas* ‘dīrātājs; daudzītājs, kauslis; (pārn.) augļotājs’.

Daļai aizguvumu vērojama gan kādas polisēmiska vārda nozīmes aizgūšana, gan arī jaunas, tikai latviešu izloksnēm raksturīgas nozīmes (nozīmju) rašanās.

Visās pētījamās izloksnēs vārdam *ķepasls*, *ķepesls* ir vienādas nozīmes ‘neveiklis’, ko var lietot arī kā lamu vārdu ar nelielu intensitāti. Tā var nosaukt arī bērnu, kas lielajiem maisās pa kājām. Izloksnēs vārdam radusies vēl viena nozīme — ‘cilvēks, kuram patīk ākstīties’; tās atbilstošajam lietuviešu vārdam nav.

Samērā lielu vārdu grupu pētījamās izloksnēs veido lituānismi, kuriem piemīt noteikta konotācija. Tā var izpausties kā stilistiska vai emocionāla ekspresija. Dažreiz tā ir pārņemta no lietuviešu valodas, bet bieži ir radusies, vārdam adaptējoties semantiski pašās pētījamās izloksnēs. Tā vārdi *izniķēlis* ‘neveikls cilvēks’ un *pa'nīķelis* ‘neveikls cilvēks; nekam nederīgs cilvēks; tūļa’ ir saglabājuši nievājošu ekspresiju, kas piemīt arī atbilstošajiem lietuviešu vārdiem, savukārt aizguvums *gaspa'dore*, *gaspa'doris* ‘saimnieks’ ieguvis ironisku nokrāsu, bet *žmuogs* ar atvasinātu nozīmi ‘neizdarīgs cilvēks’ ieguvis nievājošu nokrāsu, kādas tiem nav lietuviešu valodā.

Dzintra Šulce (Liepāja)

Leksisko aizguvumu fonētiskā adaptācija

Ikvienas valodas vārdu krājumā cilmes ziņā ir dažādas leksiskas vienības. Latviešu valodā samērā lielu leksikas slāni veido aizguvumi. Tajā sastopami aizguvumi no dažādām valodām, un katrai no tām ir savi fonētiskie līdzekļi, sava gramatiskā un leksiskā struktūra.

Iekļaujoties latviešu valodas vārdu krājumā, citu valodu vārdi pielāgojas latviešu valodas sistēmai. Notiek aizgūto vārdu asimilācija visos valodas līmeņos, tie iegūst latviešu valodai raksturīgās īpatnības. Asimilācijas pakāpe var būt dažāda — pilnīga vai daļēja. Tas atkarīgs no dažādiem apstākļiem: no aizguvumu vecuma, lietošanas biežuma, aizgūšanas veida (runas vai rakstu formā), no oriģinālvalodas īpatnībām u. tml.

Fonētiskā asimilācija vērojama ikvienā aizgūtā vārdā. Pielāgošanās rezultātā var mainīties vārda skaniskais sastāvs, uzsvara vieta vārdā un zilbes struktūra.

Katrā valodā ir sava artikulācijas bāze, tāpēc aizgūtās skaņas tiek pakļautas tai. Aizgūto vārdu svešais skanējums it kā iziet caur dzimtās valodas uztveres un artikulācijas bāzi, t. i., svešā skaņa tiek salīdzināta ar analogu dzimtajā valodā un artikulēta atbilstoši artikulācijas paradumiem. Tā kā valodas fonētiski fonoloģiskajai sistēmai ir relatīvi liela stabilitāte, tad asimilācijas rezultātā var aizgūt tikai tās skaniskās parādības, ko valodas fonētiskā sistēma atļauj, piemēram, latviešu valodā nevar aizgūt *w*.

Aizgūto vārdu asimilācijā būtiskas izmaiņas ir vērojamas gan vokālismā, gan konsonantismā. Vokālismā tā ir patskaņu kvantitātes maiņa aizguvumos (*matemātika* gaidāmās *matēmatikas* vietā), svešu patskaņu aizstāšana ar latviešu valodas patskaņiem (vācu īsais *ü* latviešu valodā tiek aizstāts ar *i*, piem., *būsse* — *bise* u. c.), jaunu patskaņu ieviešana (*o* un *ō* jaunākās cilmes aizguvumos, piem., *novele*, *metōde*, *oktōbris*, *kontrōle*), vērojams ierobežots plato patskaņu *ç* un *ġ* lietojums.

Aizgūto vārdu konsonantismā vērojamas līdzīgas fonētiskas parādības: svešu līdzskaņu aizstāšana ar latviešu valodai raksturīgiem, jaunu līdzskaņu ieviešana un līdzskaņu kvalitātes pārveidojumi. Par šo latviešu valodas fonētiski fonoloģiskās sistēmas daļu detalizētāks pārskats tiks sniegts referātā.

Asimilācija skar arī aizgūto vārdu uzsvaru un zilbes intonāciju. Tā kā latviešu valodā parasts ir pirmās zilbes uzsvars, tad šādu uzsvaru iegūst arī lielākā daļa aizguvumu. Nelokāmajos īpašvārdos un sugasvārdos vērojamas atkāpes, lietojot oriģinālvalodas uzsvaru, piem., *Ba'kačo*, *ma'estro*, *komuni'kē*. Tas ir iespējams, jo, kā liecina pētījumi, arī latviešu valodā kādreiz ir bijis brīvais vārda uzsvars.

Garās zilbes latviešu valodā tiek dažādi intonētas. Aizgūtajos vārdos pārsvaru gūst stieptā intonācija, piem., *eņzīms, hiņna, oāze*. Supersegmentālo valodas parādību pilnīgs lietojums arī aizgūtajos vārdos ir atspoguļots „Latviešu valodas pareizrakstības un pareizrūnas vārdnīcā” (1995).

Mūsdienās, paplašinoties valodu kontaktiem un svešvalodu apguvei, jautājums par svešu vārdu adaptāciju latviešu valodā kļūst arvien aktuālāks. Tam joprojām ir sava noteikta vieta latviešu valodas ortoepijas kursā.

Vineta Ernstone (Rīga)

Latviešu sarunvalodas vārdnīcas izveides problēmrisinājumi

Referātā paredzēts iepazīstināt ar latviešu sarunvalodas un slenga leksikas datu bāzes izveides pamatprincipiem. Datu bāze izveidota ar mērķi radīt priekšnoteikumus latviešu sarunvalodas un slenga vārdnīcas (turpmāk tekstā LSSV) sastādīšanai, rediģēšanai un izdošanai.

Datu bāze vienlaikus tiek veidota gan kā elektroniska vārdnīca, gan kā tipogrāfijas vajadzībām izstrādāts gatavs manuskripts datorformātā, gan arī kā sava veida lingvistisks datorresurss, kuru iespējams papildināt ar citiem vai iekļaut kādā citā projektā.

Datu bāzes pamatā ir elektroniskai LSSV vārdnīcai nepieciešamu datu fiksācija. Tāpēc tika izstrādāts veids (respektīvi programma), kā ievadīt (fiksēt datu bāzē) leksiku un to raksturojošo lingvistisko un ekstralingvistisko informāciju. Lai varētu izstrādāt datu bāzes ievada formātu, tika noskaidroti galvenie parametri, pēc kuriem raksturot šo leksiku. Datu bāze ievadīta kā ASCII teksts.

Datu bāzē fiksētais materiāls elektroniskās LSSV vajadzībām ir izkārtots šķirķļu veidā alfabēta secībā. Šķirķlim ir šādas daļas:

- 1) šķirķļa vārds vai vārdu savienojums;
- 2) piederība pie noteiktas vārdšķiras un citas gramatiskās norādes;
- 3) leksikostilistiskais raksturojums un komentāri;
- 4) semantiskais skaidrojums;
- 5) cilmes skaidrojums;
- 6) ilustratīvais materiāls teikuma vai vārdu savienojumu veidā ar norādi par tā izcelsmi.

Datu bāzes sastādīšanai tika izveidota speciāla datorprogramma, kas dod iespēju šķirķļa vārdus sakārtot alfabēta secībā un atrast par katru šķirķļa vārdu visu fiksēto informāciju. Jau datu bāzes izveides sākumā tika paredzēts automatizēt LSSV sastādīšanas un rediģēšanas darbu. Iespējams labot (rediģēt) gan šķirķļu sarakstā esošos vārdus, gan vārdus šķirķļa atvērumā. Datu bāzes programmnodrošinājums pieļauj iespēju visu sakopoto materiālu (vai tā daļu) izdrukāt uz papīra teksta veidā vai fiksēt disketē ar lietotājam nepieciešamo informāciju.

Elektroniskajā LSSV par katru šķirķļa vārdu komentāru veidā tiek dota visa šobrīd pieejamā un LSSV izveidei nepieciešamā lingvistiskā un leksikogrāfiskā informācija. Latviešu vārdnīcas tiek izmantotas, precizējot datu bāzē fiksēto leksisko vienību stilistisko piederību, funkcionālo lietojumu un izcelsmi. Citvalodu (krievu, vācu, angļu) slenga vārdnīcas izmantotas etimoloģijas skaidrojumos, kā arī izstrādājot vārdu funkcionālā lietojuma un tematiskā dalījuma principus. Vārdi, kas minēti kādā no esošajām autoritatīvajām latviešu vārdnīcām, datu bāzes šķirķlī tiek fiksēti ar šo informāciju, ja tā atbilst LSSV specifikai un izveides principiem. Gan latviešu, gan citvalodu vārdnīcas var tikt minētas šķirķļa vārda cilmes skaidrojuma un leksikostilistiskā raksturojuma (komentāru) sadaļā.

Datu bāzē tiek fiksēts ne tikai šķirķļa vārda lietojuma ilustratīvais piemērs, bet tiek dots lingvistiskās situācijas raksturojums, pakļaujot šo piemēra fiksāciju zināmiem novērtējuma kritērijiem un uzrādot katra ilustratīvā piemēra avotu un/vai tā fiksēšanas veidu.

Būdvardžio *juodas* semantinė struktūra

Šiame pranešime bandoma išanalizuoti būdvardžio *juodas* semantinę struktūrą, tiksliau, šio žodžio reikšmės periferiją — būtent *juodas* konotacijas. Analizės medžiaga buvo renkama iš poezijos antologijos „XX a. lietuvių poezija“, pirmojo ir antrojo tomų (sud. V.Kubilius). Šiame poezijos rinkinyje būdvardis *juodas* pavartotas iš viso 182 kartus (I — 93 x; II — 89 x);

Konotacinės būdvardžio *juodas* reikšmės buvo pradėtos analizuoti nuo dvinarinio A + N junginio. Paaiškėjo, jog būdvardis *juodas* dažniausiai jungiasi su daiktavardžiais, žyminčiais daiktus, kuriems yra būdinga spalva. Čia aiškiai išsiskiria trys atvejai: 1) ypatybės turėtojas tikrai yra „visiškai tamsus, kaip anglis“, t. y. *juodas*; 2) ypatybės turėtojas nebūtinai yra „visiškai tamsus, kaip anglis“; jis gali būti „bet kokios spalvos, kuri yra tamsi“; 3) būdvardis *juodas* (skirtingai nei *baltas*) gana dažnai vartojamas su tokiais ypatybės turėtojais, kuriems visai nebūdinga spalva, pvz., *juodas nerimas, juoda nežinia, juoda nebūtis, juodas sielvartas, juodos mintys, juoda žvarba* ir kt. Į tokių junginių struktūrą įeina neigiamo vertinimo ir emocinis komponentai.

Konotacinės būdvardžių reikšmės formuojasi ir išryškėja platesniame kontekste. Tiriant kontekstus, kur vartojamas būdvardis *juodas*, paaiškėjo, jog šio būdvardžio semantinėje struktūroje yra labai stipriai išreikštas neigiamas vertinamasis komponentas (neigiama vertinamoji konotacija), todėl, skirtingai nei *baltas*, vertinamąją konotacinę reikšmę identifikuoti dažnai pakanka minimalaus konteksto — A + N junginio, pvz., *juodos mintys* — blogos, liūdnos mintys, *juodas pasaulis* — niūrus, nedoras, *juoda nežinia* — negera, be vilties, *juoda praeitis* — bloga, niūri, konotacine reikšme pavartotas šis būdvardis gali būti ir tuomet, kai vartojama bevardė giminė *juoda*, pvz.: *O vėl galvą pakylėjus, — / Juoda, juoda, juoda* [AGust II 13] ir t.t.

Tačiau konotacinių reikšmių nustatymui neužtenka išnagrinėti semantiką tik junginyje su N. Taigi, antras konkrečios medžiagos analizės etapas — išnagrinėti platesnį kontekstą ir jame rasti elementus, kurie siejasi ir išryškina būdvardžio *juodas* konotacines reikšmes.

Konkrete medžiaga rodo, kad būdvardis *juodas* kontekste dažnai vartojamas su žodžiais, kuriuos pagal reikšmę galima klasifikuoti į kelias grupes. t.y. vartojamas su tokiais žodžiais, kuriuos jungia semos: 1) ‘blogis’, ‘nedora’, ‘grėsmė’, ‘pikta lemtis’ (pvz., *varnas, velnias, tamsybės, kraujas, gaisras, bedugnė, liūdnas*); 2) ‘liūdesys’, ‘kančia’, ‘neviltis’ (*sielvartas, liūdesys, degti, kančia*); 3) ‘sunkus’, ‘kasdienis’ (*duona, vargas, žemė*); 4) ‘mirtis’ (*kapai, kapo duobė, kaulai*).

Pagal tai skiriamos tokios būdvardžio *juodas* konotacinės reikšmės.

1. Susijęs su nelaime, liūdesiu, kančia, neviltimi (*skausmo, o naktie: O naktie, o stebuklų pasauli, (...) / Per tave aš nešu juodą saulę, / Ją iškėlęs iš skausmo dienų.* [BBrazdž I 156]; *liūdnas, nepakartas, nepaleistas: Ir linksmas, ir liūdnas; beveik amžinai. / Nepakartas po balkiu, bet ir nepaleistas. / Su juodojo juoko sparnais.* [HČig II 350]);

2. Nežinia, blogis, kažkas pikta, negera (*nežinia, košmaras, pražus, naktis: Ir visas tas košmaras / Juodoj nežinij / paskęs pražus.* [VMP I 69]; *nežinia, naktis: Kur likimo gijos išvynios / Iš juodos nežinios / (...) O toliau — tik naktis / Ir juoda nežinia.* [VMP I 57]; *neteisybė: Ačiū jums / Už juodą neteisybę. — / Aš buvau teisus ir įžvalgus.* [JMac I 536]);

3. Susijęs su mirtimi (*mirėi, tyla: Paskui tyla — lyg juodas fonas / Ir tu mirėi.* [AMald II 63]; *maras, teišmirs: Juoduoju maru teišmirs, / Kas nori mums laisvę atimt.* [SNēr I 193]; *mirties sūkurys: Taip kartu ir užkasti, kaip gynės... / Juodas sūkurys mirties vaidenas.* [JJušK II]);

4. Sunkus, kasdienis (*sunkus, gorus, duona: Ir baudžiauninkės duoną sunkią, juodą, gorią / regės iš rugio želmens kas ruduo.* [BBrazdž I 151]; *duona: Man reikia nuo tėvo stalo / duonos juodos paragauti — / kaip tikinčiam, kurs privalo / ramybę ir atlaidus gauti.* [JMarc II 23]; *vargas, vergai: Daina ta kalba apie juodą vargą / Ir jaukią laimę pirkios tylumoj.* [AVenc I 141]).

Apibendrinat tai, kas pasakyta, galime suformuluoti tokius teiginius.

1. Būdvardžio *juodas* konotacijos išryškėja ir yra stiprinamos tuomet, kai būdvardis *juodas* vartojamas apsuptyje tokių žodžių, kurių semos: 1) 'nelaimė', 'liūdesys', 2) 'nežinia', 'blogis'; 3) 'mirtis'; 4) 'sunkus', 'kasdienis' yra kognityvinės reikšmės būtiniosios semos arba potencialiosios semos.

2. *Juodas* konotacijų realizaciją sąlygoja ir tokie konteksto elementai, kurie, pagal juos jungiančią semą, gali būti skirstomi į tam tikras semantines grupes. Tokie elementai, tai: a) neįprasti (metaforiniai) žodžių junginiai (pvz.: *neištėsėtų lūkesčių kapai, suplėšyti debesys, sutemų juodi varnai, nejaukūs sapnai, pragaištinga žvarba, akių šaltuma*; b) palyginimai (pvz.: *saulė lipni tarsi kraujas*); frazeologiniai (pastovieji) žodžių junginiai (pvz.: *juoda kapo duobė, nei pakartas nei paleistas* ir kt.). Į šių teksto elementų struktūrą įeina vertinamasis, emocinis ar vaizdinis komponentai. Tokių žodžių sandara sudaro kontekstą, kuris sąlygoja emocinę vertinamąją ar vaizdinę *juodas* konotacijas.

3. Būdvardžio *juodas* konotacijos stiprinamos tuomet, kai: a) kontekste vartojamas kontrastas, t.y. šis būdvardis sudaro antonimų poras: *juodas — baltas; šviesus — tamsus*; b) kai šis būdvardis vartojamas dvinariuose junginiuose A + N, kur išryškinamos sutampančios daiktavardžio ir būdvardžio potencialiosios semos, pavyzdžiui, *juoda naktis, juoda tamsa*.

4. Kadangi būdvardžio *juodas* konotacijos yra uzualios, stiprios, įsitvirtinusios kalboje, jos galėjo sąlygoti tai, kad susiformavo pastoviosios perkeltinės reikšmės, užfiksuotos žodynuose. Taigi *juodas* konotacija 1) 'susijęs su nelaimė, liūdesiu, kančia, nevirtimi' sąlygojo perkeltines reikšmes 4) *prk.* liūdnas, niūrus; 5) *prk.* skurdus, vargingas; konotacija 2) 'nežinia, blogis, kažkas pikta, negera' — perkeltinę reikšmę 6) *prk.* nedoras. 5. *Juodas* vertinamoji emocinė konotacija 'nežinia, blogis, kažkas pikta, negera' sudaro antonimų porą su *baltas* potencialiajia sema 'tyras, skaidrus, šviesus, šventas' ir sinonimų porą su *baltas* konotacija 3) 'susijęs su mirtimi, išsiskyrimu'.

Literatūra

Jakaitienė, 1988 — Jakaitienė E. Leksinė semantika. Vilnius, 1988.

Leech, 1990 — Leech G. Semantics. London, 1990

Stephenson, 1973 — Stephenson P.H. Color: It's Apprehension and Symbolic Use. Cambridge, 1973.

Thwaites, 1994 — Thwaites T., Lloyd D., Mules W. Tools of cultural studies: An introduction. South Melbourne, 1994.

Williams, 1980 — Williams J.E., Morland J.K., Underwood W.L. Connotations of Color names in the United states, Europe and Asia // Journal of Social Psychology, 1980. Vol. 82, 1980, P. 3–14.

Evalda Jakaitienė (Vilnius)

Semantinė informacija dvikalbiuose žodynuose

Pranešime bandoma įrodyti, kad šiuolaikinėje leksikografijoje semantinės informacijos apimtis ir pobūdis dvikalbiuose žodynuose labiausiai priklauso nuo pasirinktos žodžio reikšmės sampratos.

Leksinės semantikos tyrimai leidžia apibrėžti žodžio reikšmę kaip visą konceptualiąją informaciją, komunikuojamą žodžiu. Tai ir designatinis, ir konotacinis žodžio turinys, geriausiai atsiskleidžiantis komunikacijos lygmenyje.

Designatinį turinį dvikalbiame žodyne turėtų perteikti gerai parinktas antriosios (dešinišios) kalbos atitikmuo. Problemų nekyla, jei toks atitikmuo tėra vienas ir jei jis visiškai tiksliai perteikia pirmosios (kairiosios) kalbos žodžio turinį. Tokių pavyzdžių galima rasti palyginti ne taip jau mažai, ypač jei žodynuose pateikiama giminiškų kalbų leksika.

Problemų atsiranda, kai a) visai tikslaus atitikmens negalima surasti ir pirmosios kalbos žodis aiškinamas keliais sinonimiškais antrosios kalbos žodžiais; b) kai žodis yra daugiareikšmis ir kiekvienos konkrečios kalbos žodis turi savitą semantinę struktūrą (paprastesnę ar sudėtingesnę), toli gražu ne visada sutampančią su to paties žodžio reikšmėmis kitoje kalboje, ir kai pirmosios kalbos daugiareikšmio žodžio reikšmių visuma gali būti perteikiama visai kitokiu antrosios kalbos žodžių kiekiu ir deriniu. Pranešime

remiantis konkrečiais įvairių kalbų (lietuvių — latvių, lietuvių — rusų, lietuvių — norvegu) pavyzdžiais stengiamasi parodyti, kaip tokias problemas galima spręsti. Jei pirmosios kalbos žodis aiškinamas keliais sinonimiškais antrosios kalbos žodžiais, neužtenka surašyti visus galimus sinonimus, būtina paaiškinti arba jų reikšmės skirtumus čia pat šalia sinonimiškų atitikmenų, arba duoti pakankamai informatyvius iliustracinius sakinius, iš kurių tie skirtumai akivaizdžiai išryškėtų. Daugiareikšmiškumo atveju neretai tenka paaiškinti atskiras pirmosios kalbos žodžių reikšmes, pateikti antrosios kalbos ekvivalentus ir patikimais pavyzdžiais iliustruoti žodžių vartoseną viena ar kita reikšme. Renkantis problemos sprendimo būdą, atkreiptinas dėmesys ir į žodyno tipą: informacijos apimtį lemia, kokiam tikslui ir kokiam adresatui skiriamas dvikalbis žodynas.

Konotacinį žodžio turinį sudaro emociniai, ekspresiniai reikšmės komponentai. Jų perteikimą sunkina tas faktas, kad įvairios kalbos turi nevienodus tokių komponentų raiškos būdus. Lengviausia esti tada, kai konotaciniai komponentai turi aiškias formalias raiškos priemones (dažniausiai priesagas). Kitais atvejais reikia pasikliauti leksikograful kalbine nuovoka ir nuojauta. Įprasta konotacinius komponentus pažymėti specialiomis nuorodomis.

Leksikografinė praktika leidžia teigti, kad šiuolaikiniuose dvikalbiuose žodynuose semantinė informacija turėtų būti suprantama pakankamai plačiai: tai ne tik gerai parinkti leksiniai pirmosios kalbos atitikmenys, bet ir papildomos aiškinamosios nuorodos, ir patikimi iliustraciniai žodžių vartosenos pavyzdžiai.

Ilga Jansone (Rīga)

Latviešu valodas vārdnīcas kā avots leksikas tematisko grupu pētījumiem (galvas segu un plecu segu nosaukumi)

Latviešu valodas tulkojošās vārdnīcas kopā ar 19. un 20. gadsimta skaidrojošajām vārdnīcām pilda arī vēsturiskās vārdnīcas funkcijas, resp. sniedz ziņas par katra konkrētā vārda iespējamo iekļaušanās laiku latviešu valodas sistēmā. Apzinot vārdnīcās fiksēto materiālu, ir iespējams, pirmkārt, noskaidrot kāda vārda eksistenci valodā (jāpiebilst, ka reģistrējums vārdnīcā sniedz samērā objektīvu informāciju par vārda šaurāku vai plašāku lietojumu valodā, taču tas, ka vārds nav iekļauts vārdnīcā, vēl neliecina par tā nepazīšanu vai nelietošanu), otrkārt, noteikt iespējamus aizgūšanas ceļus vai nominācijas un izplatīšanās principus.

Arī galvas un plecu segu nosaukumiem — kā vienai no latviešu valodas sastāvdaļām — vārdnīcās ierādīta noteikta vieta.

Tulkojošās latviešu valodas vārdnīcas (17. gs. 1. p. — 20. gs. b.)

Šo vārdnīcu būtiskākie trūkumi: ierobežots vārdu krājums, kas atspoguļo sastādītāja dzīves vietā runāto valodu; viena polisēmiska leksēma ir tulkota ar citu polisēmisku leksēmu; nevar gūt priekšstatu par leksēmai atbilstošu reāliju un tās areālo izplatību. (Šīs leksikogrāfijas izaugsmes nepilnības it sevišķi raksturīgas 17.–19. gs. vārdnīcām).

Latviešu leksikogrāfijas aizsākumi meklējami 17. gs. pirmajā pusē, kad 1638. gadā izdota G.Manceļa vācu-latviešu vārdnīca „Lettus, Das ist Wortbuch.”, kurā ievietoti 5 galvas un plecu segu nosaukumi: *Hut* — *Ca^oppure* Manc. 95, *Tu^ochlin, linteolum* — *Lackatz, Lackatings* Manc. 191, *Haub / Mu^otze* — *Šeewas=Mitze* Manc. 85, *Deckbett / wie vnsere Bawren haben* — *Sackscha / willane* Manc. 46. (kā iespējams plecu segas nosaukums minams arī *Kutschdeckis* Manc. 106). 1685. gadā sastādītajā Kr.Fīrekera vārdnīcā „Lettisches und Teutsches Wörterbuch.” (abi varianti publicēti 20. gs. beigās) ievietoti 6 nosaukumi, no kuriem 2 (*cepure* un *villaine*) pārņemti no iepriekšējās vārdnīcas, bet pārējie ievietoti no jauna: *Auts* — *ein tuch, Galwas=auts* — *Ein haupt tuch* Fīr. 1, 25, *Bannītis* — *Ein kleines Mützchen* Fīr. 1, 38, *Wihpole* — *eine kleine wepe, über deke* Cur., *pamawe Sem.* Fīr. 299. 1685. gadā sastādītajā J.Langija „Lettisch-Deutsches Lexicon.” (publicēta 20. gs. 1. pusē) ietverts visplašākais 17. gs. galvas un plecu segu nosaukumu klāsts — 8 nosaukumi —, no kuriem 3 nav fiksēti iepriekšējās vārdnīcās: *Raischka* — *ist ein lang tuch, damit ein Weib ihr Häupt bebindet* Lg. 212,

Šnahtne (Pamawa, *Uhsvalcka*) — eine Grobe Leindwandt Decke, so die Lettinnen umb sich werffen vnd zubreetzen Lg. 271.

17. gs. vārdnīcas ir bijušas par avotu 18. gs. vārdnīcām, kurās tādēļ atkārtojas arī gandrīz visi iepriekšējā gadsimta vārdnīcās iekļautie galvas un plecu segu nosaukumi. Atkarībā no vārdnīcas sastādītāja zināšanām par apkārtējo vidi un vietējo izloksni, kā arī par latviešu valodu kopumā, 18. gs. vārdnīcās parādās arī daži iepriekšējās neiekļauti (bet vai nelietoti?) vārdi.

18. gs. vārdnīcās iekļautais materiāls liecina, ka stabili vietu latviešu valodā ieņēma tādi galvas un plecu segu nosaukumi, kā piemēram, *auts*, *lakats*, *cepure*, *mice*, *sakša*, *villane*. Divi no 17. gs. fiksētajiem nosaukumiem — *raiška* un *ūzvalka* — nav iekļuvuši ne 18. gs., ne 19. gs. vārdnīcās. J.Langes 1777. gadā sastādītajā „Vollständiges deutsch-lettisches und lettisch-deutsches Lexicon” (1777) no jauna iekļauti šādi galvas un plecu segu nosaukumi: *knihpe* eine kleine Muzze L 154, *pahrmatti*, *pahrmatschi* ein Ueberwurf Rock L 224, *segs*, *ussegs tas*, eine Weiberhuelle L 289, bet G.F.Stendera 1789. gada vārdnīcā „Lettisches Wörter- und NamenLexicon” pirmoreiz ar nozīmi ‘lakats’ fiksēta leksēma *drahna*, Tuch, Zeug, Gewand St. 45, kā arī ievietoti daži augšzemnieku dialekta latgaliskajām izloksnēm raksturīgi vārdi (*brihle*, ein Huth. Obl. St. 29, *skarra*, Lumpen, Tuch. St. 256), ko viņš, iespējams, dzirdēja strādādams Augšzemē.

Galvenais jaunu — līdz šim nefiksētu — galvas un plecu segu nosaukumu avots 19. gs. ir K.Ulmaņa „Lettisches Wörterbuch. Erster Theil. Lettisch-deutsches Wörterbuch.” (1872) vārdnīca. Tajā iekļauti 19 līdz tam leksikogrāfiskajos avotos neregistrēti vārdi. Lielākā daļa šo nosaukumu ir kāda konkrēta paveida galvas segas apzīmējumi, piemēram, cilindriskās platmales apzīmējumi — *gardibene* ‘ein Filzhut’ U 72, *ratenīca* ‘der Filzhut (scherzweise)’ U 220, *leelwene* ‘ein Filzhut’ U 138, dažādu, t. sk. nekvalitatīvu, cepuru apzīmējumi — *jehrene*, *jehrenize* ‘Mütze von Schafsfell’ U 93, *kalpaka* (Lth *kalpokas*, *колпакъ*) ‘der Kalpok, die dicht an den Kopf fließende Mütze; Nachtmütze’ U 100, *lahpene* ‘ein alter Hut’ U 131, *lipene* ‘eine Pelzmütze mit Ohrenklappen’ U 144, *petne* ‘eine alte abgeschabte Mütze’ U 199, *sesele* ‘Mütze von Iltisfell’ U 256, *smischuks* ‘scherzhafter Ausbruck für *mize*’ U 269, zaļās veltās villaines apzīmējums — *kudsche* ‘eine Weiberdecke’ U 124 (sal. Manc. 106), lakatu apzīmējumi — *krihsdogs* ‘ein Frauentuch’ (Kreuztuch) U 122, *linkaine*, *linkaja* ‘ein langes Weiberkopftuch’ U 143, *lupats*, *lupata* ‘ein kleines Tuch, im Gegensatze zu *lakats*’ U 147, *mila* ‘grobes Tuch insonderheit’ U 160, *mirne* ‘Merino’, mirnes *drahna* ‘Tuch aus Merinowolle’ U 161, *mirnawa* ‘ein fein wollenes Tuch’ U 161 u. c. K.Valdemārs „Kreewu-latweeschu-wahcu wardnicē” (1872) iekļauj arī vēlāk izplatītos galvas segu nosaukumus *чепецъ* — *aube* — Haube Vald. 643 un *шляпа* — *gaŗcepure*, *platcepure*, *platmale* — Hut Vald. 652. J.Kurmins savā „Słownik polsko łacinsko łotewski..” (1858) paralēli nosaukumam *galv(a)sauts* min arī vārdu *panamets* (Podwika, rantuch — Calytra, calantica, capitium, muliebre tegmen — *Golwsauts siwiszu* v. *panamets* Kurm. 149), kas ievietots tikai šīnī vārdnīcā. Iespējams, ka tas ir agrāk Lejaskurzemē un Latgalē izplatītās divieņveida galvassegas apzīmējums, kas sasauca ar Lejaskurzemē reģistrēto vārdu *nāmats*.

Īpašu vietu tulkojošo vārdnīcu vidū ieņem K.Mīlenbaha un J.Endzelīna „Latviešu valodas vārdnīca” un J.Endzelīna un E.Hauzenbergas „Papildinājumi un labojumi K.Mīlenbaha „Latviešu valodas vārdnīcai”” (1923–1932; 1934–1946), kas pēc formas ir divvalodu vārdnīca, taču pēc ietverto leksēmu skaita līdzinās latviešu valodas tēzauram. Šeit ietverto visās iepriekšējās vārdnīcās fiksēto leksēmu skaits ir aptuveni vienāds ar pirmo reizi leksikogrāfiskajos avotos iekļauto galvas un plecu segu nosaukumu skaitu. Gandrīz visi neoloģismi ir galvas segas vai plecu segas raksturojošie diferencētājos nosaukumi. Pārējās 20. gs. tulkojošās vārdnīcas leksikas tematisko grupu pētniekiem īpašu interesi neizraisa, jo ierobežotā šķirkļu skaita dēļ, vienas tematiskās grupas leksēmu ir samērā maz.

Skaidrojošās latviešu valodas vārdnīcas (19. gs. b. — 20. gs. b.)

Referātā tiks skarts jautājums arī par dažādu tipu skaidrojošajās vārdnīcās (konversācijas, svešvārdu, izlokšņu, literārās valodas) iekļautajiem galvas un plecu segu nosaukumiem un skaidrojošo vārdnīcu nozīmi tematisko grupu izpētē.

Содержание

От редактора.....	1
Конференции по балтистике в СПбГУ	2
<i>А.В.Андронов (Санкт-Петербург)</i> . Опыт создания нового латышско-русского словаря	3
<i>А.Е.Аникин (Новосибирск)</i> . О балтийском материале в этимологических словарях славянских языков	4
<i>L.Balode (Rīga — Helsinki)</i> . ME kā onomastikas avots.....	5
<i>A.Bankavs (Rīga)</i> . Latvian Romance Linguists' Contribution To Latvian Lexicography.....	6
<i>D.Bataitytė (Vilnius)</i> . Lietuvių kalbos matmeninis būdvardis <i>aukštas</i> ir jo atitikmenys latvių, nyderlandų ir anglų kalbose (resp. <i>augsts, hoog, high</i>) — keli semantinės lyginamosios analizės aspektai	7
<i>О.Бушс (Рига)</i> . «Словарь топонимов Латвии»: наследие и современные проблемы.....	8
<i>J.Valdmanis (Rīga)</i> . Gramatiskā informācija vārdnīcās	10
<i>Л.Б.Воробьева (Псков)</i> . Лексика сферы 'растительный мир' в русских и литовских устойчивых сравнениях.....	10
<i>A.Vulāne (Rīga)</i> . Deminutīvu konotācija latviešu tautasdziesmās	11
<i>V.Drotvinas (Vilnius)</i> . Dėl Pil. Ruigio „Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon“ santykio su E.Weismanno „Lexicon bipartitum, Latino-Germanicum et Germanico-Latinum“	13
<i>J.Zabarskaitė (Vilnius)</i> . Ekspresyvioios lietuvių kalbos leksikos (ištiktukų) fonosemantika.....	13
<i>М.В.Завьялова (Москва)</i> . Особенности строения внутреннего лексикона человека в условиях многоязычия.....	14
<i>E.Zaikauskas (Vilnius)</i> . Lietuvių kalbos performatyvų raiška.....	15
<i>V.Zubaitienė (Vilnius)</i> . Fonetinė ir gramatinė informacija XVIII a. Rytų Prūsijos žodynuose	16
<i>I.Zuicena (Rīga)</i> . Tradīcijas un jauninājumi mūsdienu latviešu leksikogrāfijā	17
<i>Z.Ikere (Daugavpils)</i> . Latviešu filozofijas terminoloģijas etimoloģiskā diferenciacija: internacionālie aizgavumi	18
<i>A.Kalnača (Rīga)</i> . Veida leksisko un gramatisko nozīmju mijiedarbe.....	20
<i>А.Каукене (Клайпеда)</i> . Общность и различия глагольной лексики в древнепрусском и литовском языках. Корневые глаголы.....	20
<i>А.Каškelevičienė (Vilnius — Helsinkis)</i> . Žodyno vartojimo problemos mokantis lietuvių kalbos kaip svetimosios	21
<i>R.Kvašīte (Šauļi — Rīga)</i> . Ekonomikas termini literārās valodas vārdnīcā.....	22
<i>S.Kļaviņa (Rīga)</i> . Baltu valodu inversās vārdnīcas, to lingvistiskā kapacitāte	23
<i>V.Kuzina (Rīga)</i> . Vārdnīcas un valodu apguve.....	24
<i>V.Lazauskaitė-Ragaišienė (Vilnius)</i> . Dėl dviskiemenių o-kamieno daiktavardžių akcentinių variantų pateikimo pietinių aukštaičių tarmių žodynuose	25
<i>V.Laugale (Lierāja)</i> . Aizgavumi (citvalodismi) latviešu terminoloģijā vēsturiskā aspektā.....	27
<i>Ю.–С.Лаучюте (Клайпеда)</i> . О некоторых особенностях полесских балтизмов.....	28
<i>D.Liepa (Rīga)</i> . Leksiskie jauninājumi latviešu publicistikā.....	29
<i>A.Lisinskaitė (Klaipėda)</i> . Prūsų kalbos gyvūnų pavadinimų genetinė diferenciacija.....	30
<i>I.Lokmane (Rīga)</i> . Leksiskās nozīmes sintagmātiskais aspekts.....	30
<i>R.Makare (Rīga)</i> . Par iederīgāko vārdu tekstā.....	31
<i>I.Migla (Rīga)</i> . Frazeoloģismu atspoguļojums latviešu skaidrojošajās vārdnīcās	32
<i>I.Milēviča (Daugavpils)</i> . Latvijas publicistikas valoda: metaforizācijas un mitoloģizācijas procesi leksikā.....	32
<i>Э.Милчонока (Рига)</i> . Корпусная лингвистика и историческая лексикография	34
<i>С.Муране (Даугавпилс)</i> . Глаголы звучания русского и латышского языков с семами специализированного субъекта в структуре лексического значения.....	34

<i>A.П.Непокупный (Київ)</i> . Скрытые контексты Эльбингского словаря и реконструкция его субстантивных словосочетаний	35
<i>L.Oldere (Rīga)</i> . Adjektīva <i>labs</i> semantikas interpretācija latviešu valodas skaidrojošās vārdnīcās	36
<i>Ю.В.Откупщиков (Санкт-Петербург)</i> . Критерии разграничения исконной и заимствованной лексики в балто-славянском ареале (фонетический аспект)	37
<i>J.Pakerys (Vilnius)</i> . „Netaisyklinga“ paradigma žodyne: lie. <i>-inoti</i> veiksmazodžiai	39
<i>I.Pauniņa (Rīga)</i> . Ieskats latviešu valodas aprepozicionālā instrumentāļa leksiskās realizācijas galvenajās likumsakarībās	40
<i>S.Polkovņikova (Daugavpils)</i> . Runas verbu LSG paradigmātiskā aspektā	41
<i>О.В.Поляков (Вильнюс)</i> . К вопросу об электронной лексикографии	41
<i>I.Pūtele (Rīga)</i> . Latviešu valodas profesiju nosaukumu leksiskās īpatnības	42
<i>J.Rozenbergs (Rīga)</i> . Leksika stilistikas aspektā	43
<i>V.Skujīņa (Rīga)</i> . Daudzvalodu terminu skaidrojošo vārdnīcu veidošanas problēmas	44
<i>A.Ļīsiņa (Rīga)</i> . Krāsu nosaukumi G.F.Stendera vārdnīcā „Lettische Lexikon“	44
<i>A.Trumpa (Rīga)</i> . Atsevišķu latviešu un lietuviešu valodas adjektīvu semantiskā diferenciācija: latv. <i>šķīsts</i> , liet. <i>skýstas</i> ; latv. <i>skaists</i> , liet. <i>skaistùs</i> ; latv. <i>tikls</i> , liet. <i>tiklùs</i>	45
<i>L.Freimane (Rīga)</i> . Aizguvumi latviešu jauniešu sarunvalodā	46
<i>A.Chomičenkienė (Klaipėda)</i> . Baltų ir tocharų leksikos gretybės (namų, jų aplinkos, ūkinių reikmenų pavadinimų LSG)	47
<i>V.Šaudiņa (Daugavpils)</i> . Dialektālie aizgūtie personu nosaukumi: semantiskā adaptācija	48
<i>Dz.Šulce (Liepāja)</i> . Leksisko aizguvumu fonētiskā adaptācija	49
<i>V.Ernstone (Rīga)</i> . Latviešu sarunvalodas vārdnīcas izveides problēmrisinājumi	50
<i>S.Juzelėnienė (Kaunas)</i> . Būdvardžio <i>juodas</i> semantinė struktūra	51
<i>E.Jakaitienė (Vilnius)</i> . Semantinė informacija dvikalbiuose žodynuose	52
<i>I.Jansone (Rīga)</i> . Latviešu valodas vārdnīcas kā avots leksikas tematisko grupu pētījumiem (galvas segu un plecu segu nosaukumi)	53